

elzer-Genesis of the Byzantine
system of themes. Vienna. 190

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԽԴ.

ՊՐՈՖ. Հ. ԳԷԼՑԷՐ

ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

ՊՐՈՖ. Հ. ԳԵԼՑԵՐ

ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԽԴ.

44

ՊՐՈՖ. Հ. ԳԷԼՑԷՐ

ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

ՊՐՈՖ. Հ. ԳԷԼՑԷՐ

ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

Gelzer, Heinrich.

Ա Զ Դ

Մատեանս թարգմանութիւն է Պրոֆ. Հ. Գէլցէրի „Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung“ (Leipzig 1899) անուն պատմական լուրջ մէկ ուսումնասիրութեան:

Ուսումնասիրութեանս նիւթն ու առարկան է՝ Միջին դարու մէջ բովանդակ Բիւզանդեան պետութեան վրայ սփռուած զինուորական թեմերու կամ շրջանակներու ծագման, կազմակերպութեան ու յընթացս ժամանակաց կրած այլեւայլ փոփոխութեանց պատմութիւնը: — Թեմ կամ Բանակաթեմ անունը փոխառութիւն է ուղղակի յն. θέμα բառին, որ նախնապէս պարզապէս զօրաց գումարտակ կամ լեգէոն կը նշանակէր, բայց յետոյ զինուորական վարչութեանց կամ բանակաժողովի շրջաններուն համար եւս սկսաւ գործածուիլ:

Ուսումնասիրութիւնս — ինչպէս կը տեսնուի — նուիրուած է ուղղակի Բիւզանդեան կայսրութեան, սակայն մեզի Հայոցս համար եւս՝ մեր քաղաքային եւ զինուորական պատմութեան համար շատ կարեւոր ծանօթութիւններ մէջը կը պարունակէ: Փոքր Հայոց — որ Դ. դարէն ի վեր Բիւզանդեան դրօշին կը ծառայէր — Հայկական թեմը՝ մեծ դեր խաղացած էր արեւելեան հռոմէական պետութեան ճակատագրին վրայ, իւր քաջամարտիկ զօրավարներովն ու զոռ այրուձի գնդերովը նեցուկ ըլլալով յոյն գահուն, որ յերեսաց Արաբացւոց զամ քան զզամ ի կործանումն կը փութար: Հայագէտ

Հեղինակը սոյն այս գումարտակին ծագումն ու կազմակերպութիւնը քննած ատենը՝ չի մոռնար նաեւ հայազգի մարտիկներու պետութեան պաշտպանութեան համար ցոյց տուած անձնուրաց ծառայութիւնները կրկին ու կրկին անգամ շեշտելը:

Հայագէտիս ընդարձակ երկասիրութեան (էջ մեծիջեան 8° 133) մենք միայն այն մասերը թարգմանեցինք, որոնք մեր ազգային պատմութեան հետ սերտ առընչութիւն ունէին եւ կամ նիւթին ամբողջութեանը համար էական էին, իսկ ոչ այնչափ կարեւոր մասերը՝ կամ համառօտելով թարգմանեցինք եւ կամ բոլորովին յապաւեցինք:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

ՑԱՆԿ

ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Ներածութիւն։

Բիւզանդեան բանակաթեմերու ծագման ու զարգացման վրայ նոր լոյս սփռեցին՝ Ֆինլէ[1], Ռամբոյ[2], Ռամսէ[3], Շլումբէրժէր[4], Բէօրի[5] իրենց քննական հետազօտութիւններովը, բայց գլխաւորաբար Դիլ[6], որ յատկապէս սոյն նիւթին վրայ մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց։ Բանակաթեմս, որ Է. դարուն լոկ բանակի կազմակերպութիւն ըլլալով՝ արդէն մեծ ազդեցութիւնը սկսած էր տարածել քաղաքային վարչութեան վրայ, Ը. դարուն դարագլուխ կազմող օրէնսդրական հրամանագրով մը՝ միեւնոյն ժամանակ թէ զինուորական եւ թէ քաղաքական կազմակեր-

1 G. Finlay, history of the byzantine and greck empires from DCCXVI to MCCCCLIII. Vol. I Edinburgb and London 1854.

2 A. Rambaud, l'empire Grec au dixième siècle. Par. 1870. p. 175 ff.

3 W. M. Ramsay, the historical geography of Asia Minor. Lond. 1890.

4 Schlumberger, sigillographie de l'empire byzantin. Paris 1889.

5 J. B. Bury, a history of the later Roman empire. II, p. 339–351.

6 Ch. Diehl, l'origine du régime des thèmes dans l'empire Byzantin Par. 1896.

պութեան փոխուեցաւ։ Դժբախտաբար այս փոփոխութեան պարագաներու մասին ժամանակագիրներէ մեզի աւանդուածը՝ հարեւանցի գրուած քանի մ՚անանկ աննշանակ ծանօթութիւններ են, որ մեզի հետեւցընել կու տան այն փոփոխութիւնը, քան թէ ուղղակի մեր առջեւը կը պարզեն զայն։ Թեմերու բաժանմանց համաձայն եղած պետութեան գաւառներու ստորագրութիւնը՝ Թ. եւ Ժ. դարերէն ասդին կ՚իյնայ։ Վերյիշեալ հեղինակներն ալ հասարակ սա՛ սխալն ըրած են, որ իրենց քննութեանց մէջ հնագոյն աղբիւրները գրեթէ առանց նկատողութեան առնելու՝ նորագոյնները միայն գործածած են։ Օրինակի աղագաւ, Ժ. դարէն Կոստանդին Ծիրանածնի ոչ այնչափ վստահելի՝ թեմերու ստորագրութիւնն իրենց քննութեանց հիմ բռնելով՝ նկատողութեան առած չեն Ը. դարուն կարեւոր աղբիւրները, Իբն Հորդադբէյի եւ անոր յաջորդին՝ Կոդամայի գրութիւնները, մինչ անոնք այսօր մեզի — ոչ-արեւելագիտացս — դիւրամատչելի են եղած de Goejeի հրատարակութեամբն ու թարգմանութեամբը։ Ստոյգ է թէ de Goejeի այս գլուխ գործոցը 1889ին լոյս տեսաւ, սակայն ասի արդարացուցում մը չէ, վասն զի Կ. Բարբիէ դը Մէյնար արդէն իսկ 1865ին „Journal asiatique“ի մէջ՝ Իբն Հորդադբէյի գործքը բնագրով ու թարգմանութեամբ ծանօթացուցած էր։ Կ. Բարբիէի հրատարակութիւնն ու թարգմանութիւնը հարկ էր որ շատ անկատար ըլլար, ըստ որում նոյն ժամանակ միայն Օքսֆորդեան միակ ձեռագիրը ծանօթ էր։ Այս անկատարութիւնը մեծանուն հեղինակն ալ համեստութեամբ կը խոստովանի։ Սակայն հրատարակութեան իսկ ձեռնարկելը մեծ արդիւնք է իրեն։ Սա ալ կայ որ Դեֆրեմէրի (Defrémery) վերյիշեալ արաբացի հեղինակին գործոց Բիւզանդական մասերը լաւ ուսումնասիրած էր։ Դժբախտաբար այս գործոյն

ալ Բիւզանդագէտք մտադրութիւն չընծայեցին։ Ռամսէյի դարագլուխ կազմող ուսումնասիրութիւնը յիրաւի արժանի է այն գրուատեաց, որ Թ. Մոմսէնէ ընծայուեցաւ գործոյն լոյս տեսած ատենը։ Ներուի սակայն մեզի սա դիտողութիւնը միայն ընել, որ եթէ Ռամսէյ իւր հարեւանցի գործածած աղբիւրներէն այնպէս օգտուիլ գիտնար՝ ինչպէս օգտուած է Հիերոկէս ժողովոց արձանագրութիւններէն ու տեղեկագիրներէն, անշուշտ աշխարհագրութեան մասին այնչափ անպատեհութիւնք տեղի չէին ունենար իւր երկին մէջ։

Բ.

Յուստինիանոսի զօրաց բարենորոգութիւնք։

Յուստինիանոսի կայսրութեան ժամանակ՝ կենդրոնական կառավարութիւնը՝ Դիոկղետիանոսէ ու Կոստանդիանոսէ հաստատուած ու խստիւ գործադրուած՝ քաղաքական ու զինուորական վարչութեանց իրարմէ բոլորովին անջատուելու դրութիւնը չափաւորած եւ կամ ըստ մասին ջնջած էր։ Այս կարգադրութիւնք սակայն առ հասարակ առժամանակեայ էին եւ կամ բոլորովին տարբեր հետեւութիւնն ունեցան, ինչպէս ունեցաւ վերջէն բանակաթեմերու կարգադրութիւնը։ Զինուորական այս կարգադրութեամբ՝ զօրաց վարիչներու կը տրուէին միանգամայն ոչ-զինուորական գործքեր, իսկ Յուստինիանոս Եգիպտոսի անհանդարտ ու ապստամբամիտ Աղեքսանդրիա մայրաքաղաքին ոչ-զինուորական կամ քաղաքային կուսակալին տուած էր միեւնոյն ժամանակ զինուորական իշխանութիւն թէ՛ քաղքին եւ թէ՛ Եգիպտոսի Ա. եւ Բ. Նահանգներուն վրայ։ Կ՚որոշուի թէ իւր հրամանին տակ գտնուող զօրաբաժինը պիտի բաղկանար միշտ 600 զինուորէ։ Այս կարգադրութիւնը յաջորդ կայսերաց ժամանակ եւս անխախտ ու անփոփոխ մնաց, Աղեքսանդրիոյ կուսակալն իւր զինուորական

բարձր իշխանութեանցը պատճառաւ "զօրավար" տիտղոսն ալ ընդունած էր երկրորդաբար: Այս կարգադրութիւնը տեւեց մինչեւ Արաբացւոց արշաւանքը, ինչպէս յայտնի է Յովհաննու Նիկիուպոլսեցւոյ* եւ այլոց գրութիւններէն:

Գ.

Երկու Վեցերորդպետութեանց ծագումը:

Ինչպէս տեսանք Յուստինիանոսի ըրած կարգադրութիւնքը բանակաթեմերու կազմակերպութեան հետ սերտ աղերս մը չունէին: Մաւրիկիոս կայսեր (582—602) հիմնած Արեւմուտից երկու գլխաւոր կուսակալութիւնները, Իտալիոյ եւ Ափրիկէի Վեցերորդպետութիւնները առիթ ու օրինակ եղան բանակաթեմերու կազմակերպութեան: Այս ծանր հետեւութիւն ունեցող ներքին կազմակերպութեան պատճառը՝ զուտ արտաքին էր: Ոչ թէ քաղաքագիտական խորունկ մտածմամբ, այլ՝ պարագայից եւ պետութեան դէմ սպառնացող յարածուն վտանգներուն բերմամբը ստիպուեցաւ Բիւզանդեան կառավարութիւնը, պետութեան ամէնէն աւելի վտանգի ենթարկուած Արեւմտեան նահանգներուն մէջ՝ գրեթէ լիազօր իշխանութեամբ զինուորական հրամանատարութիւններ հաստատել: Կասկածոտ կառավարութիւնը, որ երբեմն հանճարեղ Բեղիսարի գործունէութեան

* Յովհ. Նիկիուպոլսոյ (Ստորին Եգիպտոս) եպ.ը Է. դարուն վերջերը գրած է տիեզերական ժամանակագրութիւն մը՝ սկսելով Ադամէն: Ընդհ. պատմութեան համար շատ մեծ նշանակութիւն ունին իւր ժամանակագրութեան գլխաւորաբար վերջին մասերը, ուր՝ իբր ժամանակակից եւ նաեւ իբր ականատես վկայ՝ կը պատմէ Մահմետականաց Եգիպտոսի վրայ տիրապետելուն պատմութիւնը: (Հմմտ. K. Krumbacher, Gesch. der byzantinischen Lit. p. 403 եւն.): Ծ. Թ.

առջեւ խոչընդոտն յարուցած էր, պետութեան մէջ այսպիսի իշխանութիւններն ակամայ հաստատեց։ Լոնգոբարտացիք Իտալիա յարձակելով՝ երկրին երկու երրորդական մասը Բիւզանդացւոց ձեռքէն յափշտակած էին. իսկ տակաւին չնուաճուած փոքրիկ մասին վրայ գտնուող սակաւաձեռն պահապան զօրքը՝ մեծ ճգամբ հազիւ հազ թշնամեաց մշտատեւ յարձակմանց դէմ՝ ինքզինքը կրնար պաշտպանել։ Ափրիկէի մէջ հռոմէական կալուածոց՝ նման վտանգը կը սպառնային գոռ Մաւրուզները (Կաբիլները)։ Յուստինիանոսի կառավարութեան ատեն իսկ՝ Ափրիկէի Բիւզանդեան կալուածոց սահմանները՝ քանի մ'անգամ Կարքեդոնի շրջակայքին ու ծովեզերեայ քաղաքներուն վրայ ամփոփուեցան։ Յուստինոս Բ.ի ժամանակ Բիւզանդացւոց այստեղ կրած չարաչար պարտութիւնները կը պատմէ Յովհ. Բիկլարոս։ Յուստինիանոսի նոր նուաճած արեւմտեան գաւառներր պատերազմի մշտատեւ վիճակի մէջ էին։ Այս ամէն պարագաներուն միտ դնելով, արեւելեան-հռոմէական պետութիւնը խոհականութեամբ պատշաճ համարեցաւ Իտալիոյ եւ Ափրիկէի Վեցերորդապետութիւնները հիմնել։

“Վեցերորդապետ„ (exarchus) անունը՝ նորահնար տիտղոս մըն էր, փոխանակ՝ „Magister militum per Italiam, per Africam“ (Իշխան զօրուն ընդ Իտալիաւ, ընդ Ափրիկէ) հին յորջորջման։

Գ.

Բանակաթեմերուն կազմակերպութեան սկիզբը։

Միայն Կոստանդին Ծիրանածին կայսրն (911—947) է, որ արեւելեան ու արեւմտեան Բանակաթեմերուն ծագման վրայ մեզի տեղեկութիւն կու տայ։ Սակայն դժբախտաբար իւր տուած տեղեկութիւնքն ամենայն մասամբ վստահելի չեն։

կայսրն իսկ՝ իր տուած տեղեկութիւններէն շատերուն քննութեան կարօտ ըլլալը զգացած ըլլալով՝ զանոնք վերապահութեամբ կը հաղորդէ։ Այսպէս Հայկական թեմին (Ἀρμενιάκων θέμα) սկզբնաւորութեան վրայ թէեւ ուղիղ, սակայն արտաքոյ կարգի զգուշութեամբ հետեւեալը կը գրէ. „δοκῶ δὲ εἰπεῖν, ὅτι ἐπὶ Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως καὶ τῶν κάτω χρόνων τὴν τοιαύτην προσηγορίαν ἐκληρονόμησεν“ (Ինձ պատշաճ թուի ասել, եթէ առ Հերակլեաւ արքայիւ եւ ի յետին ժամանակս զյորջորջումս զայս ընկալան)։ Իւր առ Ռոմանոս որդին պետութեան կառավարութեան մասին գրած Յիշատակարանին մէջ կը ջանայ ինչ ինչ թեմերու մասին եղած անճիշդ-ենթադրութիւններն՝ ուղղել։ Այսու ամենայնիւ բանակաթեմերուն ծագման վրայօք իր տուած տեղեկութիւններէն շատերն անհրաժեշտ կարեւորութիւն ունին մեզի՝ անոնց մինչեւ իր ժամանակն կրած այլեւայլ փոփոխմունքը կամ զարգացմունքը ուսումնասիրելու համար։

Արեւմտեան նահանգաց Զ. դարուն վերջերը ունեցած աղէտալի վիճակը կը տեսնուէր Է. դարուն նաեւ Արեւելք։ Բիւզանդեան կայսրութիւնն իր գոյութիւնը պահպանելու համար դար մ'ամբողջ դիւցազնաբար պատերազմեցաւ։ Բուլղարաց ու Սլաւաց Հեմոս թերակղզւոյն վրայ ըրած անդուլ յարձակմունքը, Արաբացւոց ընդ ծով եւ ընդ ցամաք Փոքուն Ասիոյ, կղզեաց եւ Կ. Պոլսոյ վրայ ըրած արշաւանքները կը պահանջէին որ ձեռք առնուէր ամէն տրամադրելի միջոց։ Ի հարկէ՝ այսպիսի պարագայից մէջ՝ պետութիւնը վերահաս վտանգներէ ազատելու եւ փրկելու գլխաւոր հոգէն զատ՝ ուրիշ ամէն բան երկրորդական նշանակութիւն կրնար ունենալ։ Ուստի եւ զարմանալու չենք, երբ այսպիսի խռովայոյզ օրերու միջոցին՝ Արեւելք 150 տարուան չափ՝ ամէն գիտութիւն,

դրականութիւն ու արուեստ գրեթէ մահաքուն թմբրութեան մէջ նիրհած տեսնենք։

Վեցերորդպետութեանց հաստատման ժամանակ արեւմտեան զօրաբանակին զօրավարներուն ունեցած իշխանութիւնը՝ արեւելեան բանակին զօրավարներն ալ սկսած էին ունենալ. կ'ենթադրուի սակայն որ այսպիսի տուչութիւնք՝ ինչպէս Արեւմուտք, նմանապէս եւ Արեւելք՝ ինչպէս վերը տեսանք, ակամայ, պարագայից ստիպմամբը տրուած էին։

Հերակղի ատեն (610—640) կը սկսին պատերազմալից օրերն եւ սով միանգամայն սկիզբը կը դրուի զինուորական նորանոր կարգադրութեանց։ Կոստանդին Ծիրանածին պատմագիր կայսրն ալ բանակաթեմերուն ծագման ժամանակը Հերակղի կայսրութեան օրովը կը դնէ։ —

Կայսերական բանակն եօթը մեծ Հրամանատարութեանց կը բաժնուէր։

Ա. Արքայանիստ քաղքին եւ անոր շրջակայ գաւառներուն պաշտպանութեան համար՝ τὸ θεοφύλακτον βασιλικὸν Ὀφίκιον (Աստուածապահ կայսերական Ոփսիկիոն*). գնդին առաջնորդը կը կոչուէր κόμης τοῦ Ὀφικίου (Կոմս)։

---

* Զօրաբանակիս “Ոփսիկիոն„ կոչուելուն պատճառը՝ զօրաց ինքնակալին առջեւէն երթալու պաշտօնէն է առնուած, կ'ըսէ Կոստ. Ծիրանածին. Ὀψίκιον... ὅπερ σημαίνει τῇ τῶν Ἑλλήνων φωνῇ τοὺς προπορευομένους ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως ἐπὶ εὐταξίᾳ καὶ τιμῇ. Այս զօրաբանակը կը կազմէին Բիւթանացիք, Միւսիացիք, Դարդանացիք (= Տրովացիք)։ Թեմիս գլխաւոր քաղաքն էր՝ Նիկիա։ (Հմմտ. Cons. Porphyr. de Thematibus ed. Bonnae, p. 24.)։ — Գուցէ այսու կարելի ըլլայ մեկնել առ Ագաթանգեղեայ (Վենետ. 1835, էջ 641) յիշուած “Կարապետ արքայի„ տիտղոսին կամ պաշտաման՝ ունեցած նշանակութիւնը։ Ծ. Թ.

Բ. եւ Գ. Ընդդէմ Արաբացւոց՝ τὸ ᾿Ανατολικόν եւ τὸ ᾿Αρμενιάκων θέμα (Արեւելեան եւ Հայկական բանակաթեմ). այս զօրաբանակներուն հրամանատարը կ'անուանուէր՝ πατρίκιος καὶ στρατηγός (Պատրիկ եւ Հրամանատու):

Դ. Բուլգարաց արշաւանաց դէմ հաստատուեցաւ՝ τὸ θέμα τῆς Θρᾴκης (Թրակացի բանակաթեմ), ասոր հրամանատարն եւս Պատրիկ եւ Հրամանատու կ'անուանուէր:

Ե. եւ Զ. Արեւմտեան զօրաբանակներուն կը հրամայէին Իտալիոյ եւ Ափրիկէի Պատրիկներն ու Վեցերորդապետները:

Է. Ծովային զինուորաց բանակաժողովոյն (χαραβισίανοι στρατιῶται) ծովակալը կը կոչուէր στρατηγὸς τῶν χαράβων (Հրամանատար Նաւազօրուն): Այս վերջին բանակաթեմը յետոյ երկումասի բաժնուեցաւ. առաջինը՝ θέμα τῶν Κιβυραιωτῶν, հրամանատար՝ Դրունգար* (δρουγγάριος τῶν Κιβυραιωτῶν), երկրորդը՝ τὸ θέμα τῶν πλωιζομένων (Ծովային զօրաց բանակաժողով), հրամանատար՝ θρουγγάριος τῆς Δωδεκανήσου (Դրունգար Երկոտասան կղզեաց):

Ե.

Հրամանատարք:

Բիւզանդական ամբողջ զօրաբանակը հինգ գումարտակի կը բաժնուէր: ա. Ասիական (որուն

---

* „Δρουγγάριος“ անունը Բիւզանդացւոց ատեն զինուորական շրջաններու մէջ գործածուող տիտղոս մըն էր, որ կը տրուէր ընդհանրապէս ծովային զօրաց հրամանատարներուն: Համմտ. Anast. Bibl. Drungarius Duodecimae insulae. H. E. ed. Bon. p. 248. Համմտ. նաեւ „Δρουγγάριος ὁ πρῶτος θαλάσσιος“. — Երկոտասան կղզիք՝ Յունաստանի հարաւ-արեւելեան կողմը գտնուող Կիւկղատեան կղզեաց խումբն է: Ծ. Թ.

կը վերաբերէր նաեւ Հայկականը), բ. Եւրոպական (Թրակիա), գ. Իտալական, դ. Ափրիկեան եւ ե. Ծովային։

ա. Ասիական։

1. Արեւելեան բանակաթեմ (θέμα Ἀνατολικόν). — Մաւրիկիոսի կայսրութեան ժամանակ Իտալիոյ եւ Ափրիկէի վեցերորդապետութիւններէն զատ՝ կար նաեւ զինուորական երկու մեծ Հրամանատարութիւն՝ Արեւելից եւ Եւրոպիոյ։ Այս ժամանակներս Հայաստանի կուսավարչին իշխանութիւնն եւս սկսած էր կամաց կամաց մեծնալ, այնպէս որ մինչեւ նոյն ժամանակ պարզապէս Կոմս կամ Դուքս տիտղոսը կրող Հայաստանի վարիչները՝ Յուստինիանոսի կայսրութեան ժամանակ Ստրատելատի (στρατηλάτης) աստիճանին էին բարձրացած։ Ἐστράτευσε δὲ ὑπ᾽ αὐτὸν (ստրատելատի) Ἀρμενίων πλῆθος, ὡς εἰδότας τὰ μέρη τῆς Ἀρμενίας. ἔδωκε δὲ αὐτῷ καὶ ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς στρατοῦ ἀριθμοὺς τέσσαρας. καὶ γέγονε μεγάλη φυλακὴ καὶ βοήθεια Ῥωμαίων. Theoph. 175, 7—10. Մաւրիկիոս կայսեր ժամանակ ալ Հայաստանի Հրամանատարին իշխանութիւնը բացարձակ էր։ Հերակլեանց տան իշխանութեան առեն դեռ այս զօրագլուխք գոյութիւն ունէին։ Ճիշդ է Կոստ. Ծիրանածնի ըսածը, թէ Արեւելեան զօրուն իշխանին ունեցած իշխանութիւնը բոլորովին տարբեր էր աւելի վերջերը յերեւան ելած στρατηγὶς τῶν Ἀνατολικῶν ի ունեցածէն. "Ընդ նուաղել պետութեանն Հռոմայեցւոց՝ յերեսաց Հագարացւոցն ամբարշտաց, բաժանեցան (ազգքն արեւելից) ի թեմս ուրոյն ուրոյն զատ ի միմեանց, մինչ յառաջագոյն մինչեւ ի ժամանակս թագաւորութեանն Յուստինիանոսի եւ Մաւրիկեայ՝ ամենեքին ընդ միով իշխանութեամբ էին, որում վկայէ ինքն իսկ Պեղիսար, որ եւ եղեւ Հրամանատար (μονοστρά-

τηγος) Արեւելից։ Այլ իբրեւ սկսանէին Հագարացիք ի նեղ արկանել զՀռոմայեցիս եւ աւերել զքաղաքս նոցա եւ զգիւղս, ապա հարկ եղեւ հատանել մասն մի փոքրիկ յերկրէն եւ յանձն առնել զայն իշխանի ումեմն, զոր եւ անուանեալ կոչէին իշխան Արեւելից (᾿Ανατολικόν). Կոստ. Ծիրանածին, վասն Թեմ. 16։ Այս զօրաբանակն առաջին անգամ 669ին յիշատակուած կը տեսնենք, եւ այն՝ պարզապէս պատահարաց բերմամբ։ Նոյն թուականին Բիւզանդական պետութեան վրայ կ'իշխէր Կոստանդին Պոգոնատոս իւր Հերակլէոս ու Տիբերիոս եղբարցը հետ, սակայն Կոստանդին միայն գլուխը թագ կը կրէր, իսկ միւս երկուքը՝ "չէին ինչ արժանի.„ (οὐδεμίαν ἀξίαν εἶχον.) Ասոր վրայ Արեւելեան զօրաբանակը Կոստանդնի դէմ ապստամբելով՝ Քրիւսոպոլիս կը քալէ եւ կը պահանջէ. Եթէ հաւատամք յԵրրորդութիւնն, զերեսին եւս պսակեսցուք (Οἱ δὲ τοῦ θέματος τῶν ᾿Ανατολικῶν ἦλθον ἐν Χρυσοπόλει λέγοντες ὅτι εἰς Τριάδα πιστεύομεν, τοὺς τρεῖς στέψομεν). Կայսրը զօրաց սպառնալիքէն զարհուրած, Պատրիկ մը (Թէոդոր) կը ղրկէ, որպէս զի զօրքը խաղաղցընէ. իսկ զօրաց առաջանին նենգութեամբ կը սպաննէ, իւր երկու եղբարքն ալ կ'անդամատէ։

Բոլոր բանակաթեմերու մէջէն ամէնէն ընդարձակն Արեւելեանն էր, որ իւր մէջ կը բովանդակէր Դիոկղետիանեան նահանգները՝ Ասիա եւ Լիւդիա, Կարիոյ ինչ ինչ մասերը, Պակատիանեան Փռիւգիա, Փրկաւէտն Փռիւգիա (գրեթէ ամբողջ) Լիկաւոնիա, Պիսիդիա, Կապադովկիա Բ. եւ Իսաւրիա։ Թեմին հրամանատարին ունեցած պատիւն ամենամեծն էր, եւ այն — որչափ կ'երեւայ՝ սկզբէն ի վեր։ Իտալիոյ եւ Ափրիկէի վեցերորդապետներուն պէս ինքն ալ միշտ "Պատրիկ„ պատուանուամբ կը յորջորջուէր։ Արեւելեան զօրաբանակին

մեզի ծանօթ առաջին հրամանատարն է՝ Ղեւոնդիոս, որ յետոյ կայսր եղաւ (695—698)։

3. Ոփսիկեան բանակաթեմ (θέμα Ὀψίκιον). — Յուստինիանոս Բ. Արեւելեան բանակաթեմէն յառաջ կը յիշատակէ արքայական Ոփսիկիոնը (հմմտ. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin. էջ 296). Այս զօրաբանակին անուան առաջին անգամ կը հանդիպինք 688ին։ Անոր հրամանատարն եւս Պատրիկ կ'անուանուէր։ Ոփսիկիոն բանակաժողովն իւր մէջ կը բովանդակէր Բիւթանիա, Հոնորիա, Պափղագոնիա, Հելլեսպոնտեայ մեծ մասն ու Ա. Փռիւգիա։ Արքայանիստ քաղաքին Թիկնապահաց գնդերը միշտ այս զօրաբանակէն կ'առնուէին։

4. Հայկական բանակաթեմ (τὸ τῶν Ἀρμενιάκων θέμα). — Հայկական բանակաթեմին սկիզբը մինչեւ Յուստինիանոս կը հասնի։ Վերջնոյս կառավարութեան ժամանակ պատահած նշանաւոր դէպքերէն մին է՝ Հայաստան ըրած բարենորոգութիւնքը։ Հռոմ չէր կրնար աչք գոցել ուղղափառ Թէոդոսի ակար ու թոյլ քաղաքականութեանը, որ Կոստանդիանոսի ժամանակներէն ի վեր Հռոմայ հետ սերտ կապուած քրիստոնեայ մեծ ազգ մը՝ անհաւատից ձեռքը թողուցած էր։ Թէոդոս Փոքր շատ խոհեմութեամբ պատուիրած էր իւր Անատոլիս կուսակալին, որ հռոմէական սահմանները դիմող Թարգմանչաց Սահակայ եւ Մեսրոպայ ամենայն եղանակաւ նպաստամատոյց ըլլայ։ Յունական մատենագրութեան թարգմանութեան բուռն հոսանքը՝ Հայոց ընդ Յոյնս ունեցած կրօնակցութիւնը հաստատ բռնեց։ Ասի ճարտար հնարք մըն էր, որուն միջոցաւ Պարսիկք երկուքուկէս դարէ ի վեր իրենց իշխանութեան տակ նուաճած Հայաստանի գաւառները հանդիստ չկրցան վայելել։

Յուստինիանոս իւր մտադրութիւնը գլխաւորաբար պետութեան արեւելեան սահմաններուն

վրայ ուղղած էր։ Ինքը 528ին Հայաստանի սահմանագլխոց վրայի փոքրիկ հրամանատարութիւնները բարձաւ եւ Ծիտաս (Τζίτας) անուն քաջամարտիկ զօրավարը (ἄνδρα πολεμικὸν καὶ ἱκανώτατον) իբր Ստրատելատ (στρατηλάτης) Հայաստան ղրկելով՝ վերջ տուաւ մինչեւ նոյն ժամանակ ի գոյութեան եղող դուքսերու եւ կոմսերու դրութեան։ Հայք, որոնք խուռն բազմութեամբ սկսած էին զինուորիլ Ստրատելատի հրամանին տակ, այս ժամանակէն սկսեալ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցին Բիւզանդական պետութեան։ Յետագայ դարերու Բիւզանդական զօրաբանակներու տաղանդաւոր ու հանճարեղ պաշտօնակալներն ու զօրավարները կամ Հայ են եւ կամ վրացի։ Բարսեղով (867—886) Հայ ցեղ մը — ըստ Փոտայ ըսածին՝ Արշակունի կամ Պահլաւունի՝ Տրդատայ սերնդէն — Բիւզանդական գահը կը բազմի։ — Ծիտասայ հրամանին տակ եղող Հայաստանի սահմանապահ զօրաց գունդը մեծաւ մասամբ քաջավարժ Հայ նախարարներէ ու ստորին ազնուականներէ (Ազատորեար) կը բաղկանար։ Ըստ առաջարկութեան Ծիտասայ՝ Յուստինիանոս 536ին իւր նշանաւոր երեսունումէկերորդ օրէնսդրական Հրովարտակը (Novelle) տուաւ, որուն համաձայն՝ չորս Հայոց վարչական կազմակերպութեամբը, սահմանագաւառները նոր — սակայն հետեւութիւնները ծանր կարգի վերածուեցան։ Յուստինիանոսի սկսած քաղաքականութիւնը յաջորդ կայսրներէ եւս շարունակուեցաւ։ Վերը տեսանք թէ Հայաստանի Զօրավարը (στρατηγός) Մաւրիկեայ կառավարութեան առեն հանդիսապատիւ էր Արեւելից ու Եւրոպիոյ երկու մեծ հրամանատարութեանց Հրամանատարներէն։

Հայկական բանակաթեմին կազմակերպուելու ժամանակն է՝ Է. դարը։ Ճիշդ է Կոստ. Ծիրանածին կայսեր Հայկական թեմին ծագման մասին

ըամբ, թէեւ կռահելով. "Թեմն, որ անուանեալ կոչի Հայկական՝ չունի ինչ սեպհական անուն. զի զայս անուն ընկալեալ նա ի դրացւոյն եւ ի սահմանակցէ իւրմէ ի Հայոց: Նա թէ ինձ պատշաճ թուի ասել, եթէ առ Հերակղեաւ արքայիւ եւ կամ ի յետին ժամանակս զյորջորջումն զայս ընկալեալ.„[1] Վասն Թեմ. 17,19—18,3: Սակայն ընդ հակառակն բոլորովին սխալ է իւր տուած հետեւեալ տեղեկութիւնք. "Յառաջին ժամանակին կամ առ Յուստինիանոսիւ եւ կամ առ այլով ոմամբ արքայիւ, Գամիրք յերիս անձնիւր մասունս էին բաժանեալ: Միջին կողմն աշխարհին անուանէր Քարսիանոն՝ յիշխանէ ումեմնէ Քարսիոն կոչեցելոյ — որ ընծայեցոյց զանձն երեւելի ի պատերազմունս մղեալս ընդդէմ Պարսից — եւ յայս սակս իսկ աշխարհն այն անց ի կարգս թեմից եւ զօրավարութեան, մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Ստորին մասն աշխարհին (Գամրաց), որ հայի ի ծովն՝ կոչէր Հայկական, վասն կից յաշխարհն Հայոց լինելոյ. իսկ վերնակողմանն՝ լեալ առ երի Լիկաւոնացւոց եւ Տաւրոսի, եդաւ անուն Փոքր Գամիրք, որ եւ է — որպէս ի վեր անդր ասացաք — ի կարգս թեմից.[2]„

[1] *Τὸ θέμα τὸ καλούμενον Ἀρμενιάκων, οὐ κύριον ἔχει τὸ ὄνομα, οὐδὲ ἀρχαία τίς ἐστιν ἡ τούτου προσηγορία, ἀλλὰ ἀπὸ τῶν ὁμορούντων καὶ συνοικούντων Ἀρμενίων τὴν προσηγορίαν ἐκτήσατο. δοκῶ δὲ εἰπεῖν ὅτι ἐπὶ Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως καὶ τῶν κάτω χρόνων τὴν τοιαύτην προσηγορίαν ἐκληρονόμησεν.*

[2] *Ἐπὶ δὲ τῶν ἄνω χρόνων εἴτε Ἰουστινιανοῦ εἴτε ἄλλου τινὸς τῶν βασιλέων τμηθείσης τῆς Καππαδοκίας εἰς τρία μέρη τὸ μεν μεσόγαιον ἐκλήθη Χαρσιανὸν ἀπὸ Χαρσίου τινὸς ἄρχοντος τῷ τότε καιρῷ εὐδοκιμήσαντος ἐν τῷ πρὸς Πέρσας πολέμῳ, καὶ διὰ τοῦτο εἰς θέματος τάξιν καὶ στρατηγίδα μέχρι τοῦ τῦν ἐχρημάτισε. τὸ δὲ κάτω καὶ πρὸς θάλλασσαν ἐκλήθη Ἀρμενιάκον διὰ τὸ εἶναι*

Վլատն Թեմ. 20,2—10։ Այս կարգադրութիւններէն մին կամ միւսը Յուստինիանոսի ժամանակն եղած համարելու ամենեւին բանաւոր պատճառ մը չկայ, այլ լոկ ձրի ենթադրութիւն է։ Քարսիանոն թեմը, որ աւելի ետքերն էր հաստատուած, Հայկական թեմին մէկ մասն էր. իսկ Փոքր Գամիրք (Գամիրք Բ.) Արեւելեան բանակաթեմին կը վերաբերէր։ Ուստի եւ Կապադովկիոյ վերոյիշեալ երեք վիճակները՝ զորոնք Յուստինիանոս կամ յետագայ կայսրներէն մին՝ փոքրիկ վաշտերու վերածած էր, երբեք մեծ զօրաբանակ կազմած չէին։

Թեմերու ծագման մասին ցարդ եղած ուսումնասիրութեանց մէջ՝ ուսեալ կայսեր վարկպարազի գրած այս մատենին իբր ամենայն մասամբ վստահելի ու ստուգապատում աղբիւր գործածուիլը՝ շատ զարմանալի է։

Հայկական բանակաթեմն իւր մէջը կը բովանդակէր յունական ու Պոլեմոնեան Պոնտոս, Ա. եւ Բ. Հայք (Դ. Հայք մեծաւ մասամբ արաբական իշխանութեան տակն էր) եւ Ա. Գամիրք։ Հայադունդ գումարտակին զօրավարը պետական բանակին բարձրագոյն աւագանւոյն կը պատկանէր պատուոյ աստիճանովն եւ Արեւելեան գումարտակին զօրավարին պէս ինքն ալ միշտ Պատրիկ տիտղոսը կը կրէր։ Հմմտ. Թէոփ. Νικήφορον τὸν πατρίκιον καὶ στρατηγὸν (τῶν Ἀρμενιάκων) 722,2. τὸν στρατηγὸν αὐτῶν Θεόδωρον καὶ πατρίκιον τὸν Καμουλιανόν. անդ 726,6։

Ուստի Յունաց իշխանութեան տակ եղող ասիական նահանգները բաժնուած էին երեք մեծ զօրավարութեանց.

αὐτὸ πλησιόχωρον τῶν Ἀρμενίων, τὸ δὲ ἄνωθεν καὶ ὁμοροῦν τοῖς Λυκάοσι καὶ τῷ Ταύρῳ Καππαδοκία μικρά, ἡ νῦν, ὡς ἔφαμεν, εἰς θέματος ὄνομα χρηματίζουσα.

Ա. Առաջնակ անձնապահաց արքայագունդ (Օփսիկիոն).

Բ. Արեւելեան սահմանաց զօրաբաժին (Արեւելեան բանակաթեմ), եւ

Գ. Հայաստանի սահմանապահ զօրագունդ (Հայկական բանակաթեմ)։

բ. Եւրոպա։

Եւրոպիոյ գումարտակը (Division) կը բաղկանար միայն Թրակեան բանակաթեմէ, որ իւր մէջն ունէր Դիոկղետիանեան նահանգները՝ Եւրոպա, Հեմիմոնտեայ ու Ռոդոպի ինչ ինչ մասերը, Թրակիոյ մեծագոյն մասը, ստորին Սկիւթիա եւ Միւսիա։ Հերակղեայ գահակալութեամբը թէեւ Աւարաց՝ Բիւզանդացւոց վրայ ըրած յարձակմունքը դադրած էին, սակայն նուազ վտանգ չէին սպառնար պետութեան Բուլղարները, որոնք ստորին Դանուբին եզերքէն անդադար յառաջ կը քալէին դէպ ի Հեմոս թերակղզին։ Այս սպառնացող վտանգին առջեւն առնելու համար անհրաժեշտ էր Թրակիոյ սահմաններուն վրայ եւս բանակաթեմ մ'ունենալ, որով միայն կարելի էր Մայրաքաղաքը հիւսիսային թշնամիներէն պաշտպանել։ — Եւրոպիոյ գումարտակին կը վերաբերէր նաեւ Իլիւրիոյ կուսակալութիւնը։

գ. Արեւմուտք։

Ա. Իտալական բանակաթեմ (θέμα Ἰταλικόν). Իտալիոյ զօրաբանակը բաժնուած էր երկու գնդի՝ Հռոմէական ու Ռաւէննական։ Այս գնդերուն ընդհանուր հրամանատարութեան պաշտօնը կը վարէր Իտալիոյ Վեցերորդապետը, որ միանգամայն Պատրիկ տիտղոսը կը կրէր իւր վրան։ Յուստինիանոսի մահուընէն ետքը Սիկիլիա եւս Իտալիոյ մասը համարուեցաւ, եւ գրեթէ ամբողջ Է° դար զինուորական յարաբերութեանց մէջ — առ ի չգոյէ Պատրիկի,

Իտալիոյ Վեցերորդապետին իշխանութեան տակն էր։ Այս է պատճառը, որ երբ 668ին Մժէժ Հայազգի զօրավարին հրամանատարութեամբ՝ Սիկիլիա ընդդէմ Սարակինոսաց ըլկուած Արեւելեան գումարտակը՝ իւր հրամանատարը Սիկիլիոյ դահը կը բազմեցնէ, իտալական ու ափրիկական գնդերը զինքը դահընկէց ընելու համար Սիկիլիա կը յարձակին։ Առաջին անգամ Ը. դարուն Սիկիլիա Պատրկի մը տակ իւր սեպհական կամ տեղային գունդն ունեցաւ, գուցէ թերեւս Սարակինոսաց յարձակմանց դէմ կղզին պաշտպանելու համար։

Բ. Ափրիկեան բանակաթեմ (Exercitus Africanus). — Կարթագենի առումէն ետքը (698ին) ափրիկական Վեցերորդպետութեան կենդրոնական բանակետղը Սեպտէմ (Սէուտա) էր փոխադրուած, որուն անուամբը գունդն ալ Սեպտէնեան (Septensiani) անուանուեցաւ։ Ափրիկէի Վեցերորդապետին ունեցած իշխանութիւնը կը տարածուէր Ափրիկէի մնացեալ գաւառներուն, Բալէարեան կղզեաց ու Սարդինիոյ գնդերուն վրայ։ Սպանիա Արաբացիներէն նուաճուելով՝ Սեպտէմ եւս Բիւզանդացւոց ձեռքէն յափշտակուեցաւ. սակայն Արեւելեան հռմէական պետութիւնը դեռ 150 տարի Սիկիլիան իւր իշխանութեան տակ կրցաւ պահել։ Ափրիկէի Վեցերորդպետութեան այս վերջին մնացորդը՝ Միքայէլ Բ.ի (820—829) եւ Թէոփիլոսի (829—842) կայսրութեան ժամանակ դարձեալ Վեցերորդապետի մը ձեռօք կը կառավարուէր, որ իւր նախկին "Վեցերորդապետ Ափրիկեայ" անունն իբր տիտղոս իւր վրան կը կրէր։

Գ. Ծովային բանակաթեմ։

Է. դարը յունական նաւազօրուն դիւցազանց դարը ճանչցուած է։ Մուավիէ դամասկացին, որ զԱլի Խալիֆայութենէ վար առած էր, ամէն ջանք ի գործ դրաւ, որպէս զի Արեւելեան հռոմէա-

կան պետութեան մայրաքաղաքը ձեռք ձգէ, գիտնալով որ, այն ժամանակ միայն Իսլամութիւնն իւր բարձրութեան գագաթնակէտին պիտի հասնի, երբ երկնային իմաստութեան վրայէն խաչը վար կ'առնուի։ Առ այս օգնական էին իրեն՝ Ասորիք, Եգիպտոս եւ Պենտապոլիս, որոնք երբեմն յունական եպարքոսութիւններ էին։ Այսու ամենայնիւ Արաբացւոց ամէն փորձն ապարդիւն մնաց։ Կալինիկոս Հելիոպոլսեցի ճարտարապետը՝ իւր հնարած "յունական կրակովը" Հագարացւոց նաւատորմիղը Կ. Պոլսոյ պարսպաց առջեւ հրոյ ճարակ տալով ոչնչացուց։ Պետութիւնը բնականաբար նաւազօրուն ցոյց տուած այս դիւցազն գործքը չէր կրնար անվարձ թողուլ. իրօք ալ այն ժամանակէն սկսեալ ծովային զօրքը, բայց գլխաւորաբար պաշտօնականները, պետութեան մէջ ազդեցիկ դիրք սկսած էին ունենալ։ Նաւատորմղին ընդհանուր հրամանատարներն եւս շատ անգամ Պատրիկ տիտղոսով կը յորջորջուէին, սակայն ոչ միշտ, այնպէս որ ծովակալ մ'իւր աստիճանին զօրութեամբը միանգամայն Պատրիկ տիտղոսը չէր կրեր վրան, ինչպէս միւս վեց բանակաթեմերու հրամանատարները կամ ընդհանուր զօրավարները, զորոնք վերը տեսանք։

Ծովային թեմը Պամփիւլիոյ, Լիւկիոյ, Պիսիդիոյ մէկ մասին եւ Հարաւային Կարիոյ վրայ կը տարածուէր։

Մինչեւ հոս ըսուածներն համառօտ ի մի ամփոփելով, Յուստինիանոս Բ. ի ժամանակ, Է. դարուն վերջերը՝ բանակաթեմերու հրամանատարներուն ունեցած աստիճանն ու յորջորջումը հետեւեալն էր.

1. Կոմս Ոփսիկիոնի — Պատրիկ.
2. Զօրավար Արեւելեան բանակին — Պատրիկ.
3. Զօրավար Հայկական բանակին — Պատրիկ.

4. Զօրավար Թրակեան բանակին — Պատրիկ.

5. Վեցերորդապետ Իտալիոյ — Պատրիկ.

6. Վեցերորդապետ Ափրիկէի — Պատրիկ.

7. Ծովակալ նաւազօրուն (στρατηγὸς τῶν Καραβισιάνων).

Զ.

Բիւզանդական պետութեան քաղաքային վարչութիւնը Է՟ դարուն մէջ։

Տեսանք թէ Է՟ դարուն կայսրութեան բոլոր երկիրներուն վրայ տարածուած բանակաթեմերու դրութիւնը՝ զուտ զինուորական կազմակերպութիւն ըլլալով, քաղաքական վարչութեան հետ ամենեւին առընչութիւն չունէր։ Իսկ քաղաքական վարչութեան մէջ դիոկղետիանեան, յուստինիանեան եւ յետյուստինիանեան նախնի կուսակալները դեռ իրենց պաշտօնն անվրդով կը վարէին։ Ասի յայտնի կ'երեւայ Զ՟ տիեզերական (680) եւ Հինգ-վեցեան (693) ժողովոց մասնակցողներու ու ստորագրողներու ցանկերէն։

Այս ցանկերու համաձայն՝ Ասիա հետեւեալ քաղաքային գաւառներու կը բաժնուէր. Կապադովկիա Ա., Ասիա, Գաղատիա Ա., Հելլեսպոնտոս, Լիւդիա, Բիւթանիա, Պամփիւլիա, Յունական Պոնտոս, Կապադովկիա Բ., Պափղագոնիա, Հոնորիաս, Պողեմոնեան Պոնտոս, Գաղատիա Բ., Լիւկիա, Կարիա, Պակատիանեան Փռիւգիա, Փրկաւէտն Փռիւգիա, Լիւկաոնիա, Պիսիդիա, Նեսոս, Ա. եւ Բ. Հայք, Մեծ Հայք, Դ. Յուստինիանիա։ Պետութեան կը վերաբերէին դարձեալ հետեւեալ թեմերը. Իսաւրիա, Ա. եւ Բ. Կիլիկիա, մասամբ իւրք նաեւ Կիպրոս, թէեւ ոչ միշտ, եւ Փասիսի աւատական իշխանութիւնը։

Վերյիշեալ ժողովոց արձանագրութեանց մէջ դժբախտաբար եպիսկոպոսք իրենց անուան

Հետ միասին նաեւ եկեղեցական գաւառին անունը չեն ստորագրած։ Աստ իբր օրինակ կրնանք յառաջ բերել Հայոց եկեղեցական թեմերը։ Եկեղեցական աշխարհագրութեան միայն երկու Հայ նահանգ ծանօթ է, որոնք արդէն Յուստինիանոսէ յառաջ գոյութիւն ունէին։ Ընդհակառակն ժողովոց ստորագրութիւնները մեր առջեւ կը դնեն՝ Մաւրիկեայ ատեն կարգի դրուած նահանգաց քաղաքական բաժանումը։ Այս փոփոխութեանց մասին պայծառ գաղափար կու տայ հետեւեալ տախտակը.

Յառաջ քան զՅուստինիանոս	Յուստինիանոսի 536ի հրովարտակը	Յետ Յուստինիանոսի
Ա. Հայք	Ներքին Հայք (ἡ ἐνδοτάτη Ἀρμενία.)	Մեծ Հայք
Սեբաստիա — Սեբաստուպոլիս — Նիկոպոլիս — Սատաղ — Կողոնիա։ Բ. Հայք Մելիտինէ — Արկա — Կոկիսոն — Արաբիսոս — Արիարաթէ — Կոմանա։	Յուստինիանուպոլիս (Բասեան - Ղեւոնդուպոլիս — Ա. Հայքէն՝ Սատաղ — Նիկոպոլիս — Կողոնիա։ Պոլեմ. Պոնտոսէն՝ Տրապիզոն — Կերասոս։	Տրապիզոն — Յուստինիանուպոլիս (Եկեղեաց գաւառ) — Կողոնիա — Նիկոպոլիս — Սատաղ † Կերասոս։
Ներքին Հայք Բասեան (Ղեւոնդուպոլիս)։ Նախարարութիւնք*(Satrapiae)	Բ. Հայք Սեբաստիա — Սեբաստուպոլիս. Պոլեմեան Պոնտոսէ՝ Կոմանա.	Բ. Հայք Սեբաստիա — Հերակղուպոլիս — † Բերիսա — † Սեբաստուպոլիս։

* "Նախարարութիւնք" անուամբ կ'իմացուին Արշակունեաց արեւմտեան մասին անկումէն ետքը՝ Մեծ Հայոց յունական բաժնին վրայ գտնուող հինգ հայ Նախարարութիւնները, որոնց սահմանը՝ ըստ Պրո-

4. Զօրավար Թրակեան բանակին — Պատրիկ.

5. Վեցերորդապետ Իտալիոյ — Պատրիկ.

6. Վեցերորդապետ Ափրիկէի — Պատրիկ.

7. Ծովակալ նաւազօրուն (στρατηγὸς τῶν Καραβισιάνων).

Զ.

Բիւզանդական պետութեան քաղաքային վարչութիւնը Էդ դարուն մէջ:

Տեսանք թէ Էդ դարուն կայսրութեան բոլոր երկիրներուն վրայ տարածուած բանակաթեմերու դրութիւնը՝ զուտ զինուորական կազմակերպութիւն ըլլալով, քաղաքական վարչութեան հետ ամենեւին առընչութիւն չունէր: Իսկ քաղաքական վարչութեան մէջ դիոկղետիանեան, յուստինիանեան եւ յետյուստիանեան նախնի կուսակալները դեռ իրենց պաշտօնն անվրդով կը վարէին: Առի յայտնի կ՚երեւայ Զդ տիեզերական (680) եւ Հինգվեցեան (693) ժողովոց մասնակցողներու ու ստորագրողներու ցանկերէն:

Այս ցանկերու համաձայն՝ Ասիա հետեւեալ քաղաքային գաւառներու կը բաժնուէր. Կապադովկիա Ա., Ասիա, Գաղատիա Ա., Հելլեսպոնտոս, Լիւդիա, Բիւթանիա, Պամփիւլիա, Յունական Պոնտոս, Կապադովկիա Բ., Պափղագոնիա, Հոնորիաս, Պողեմոնեան Պոնտոս, Գաղատիա Բ., Լիւկիա, Կարիա, Պակատիանեան Փռիւգիա, Փրկաւէտն Փռիւգիա, Լիւկաոնիա, Պիսիդիա, Նեսոն, Ա. եւ Բ. Հայք, Մեծ Հայք, Դ. Յուստինիանիա: Պետութեան կը վերաբերէին դարձեալ հետեւեալ թեմերը. Իսաւրիա, Ա. եւ Բ. Կիլիկիա, մասամբ իւրք նաեւ Կիպրոս, թէեւ ոչ միշտ, եւ Փասիսի աւատական իշխանութիւնը:

Վերյիշեալ ժողովոց արձանագրութեանց մէջ դժբախտաբար եպիսկոպոսք իրենց անուան

հետ միասին նաեւ եկեղեցական գաւառին անունը չեն ստորագրած: Ասոր իբր օրինակ կրնանք յառաջ բերել Հայոց եկեղեցական թեմերը: Եկեղեցական աշխարհագրութեան միայն երկու հայ նահանգ ծանօթ է, որոնք արդէն Յուստինիանոսէ յառաջ գոյութիւն ունէին: Ընդհակառակն ժողովոց ստորագրութիւնները մեր առջեւ կը դնեն՝ Մաւրիկեայ ատեն կարգի դրուած նահանգաց քաղաքական բաժանումը: Այս փոփոխութեանց մասին պայծառ գաղափար կու տայ հետեւեալ տախտակը.

Յառաջ քան զՅուստինիանոս	Յուստինիանոսի 536ի հրովարտակը	Յետ Յուստինիանոսի
Ա. Հայք	Ներքին Հայք (ἢ ἐνδοτάτη 'Αρμενία.)	Մեծ Հայք
Սեբաստիա — Սեբաստուպոլիս — Նիկոպոլիս — Սատաղ — Կողոնիա:	Յուստինիանուպոլիս (Թասեան - Թէոդոսուպոլիս — Ա. Հայքէն՝ Սատաղ — Նիկոպոլիս — Կողոնիա: Պոլեմ. Պոնտոսէն՝ Տրապիզոն — Կերասուս:	Տրապիզոն — Յուստինիանուպոլիս (Եկեղեաց գաւառ) — Կողոնիա — Նիկոպոլիս — Սատաղ † Կերասուս:
Բ. Հայք Մելիտինէ — Արկա — Կոկիսոն — Արաբիսոս — Արիարաթէ — Կոմանա:		
Ներքին Հայք Թասեան (Թէոդոսուպոլիս):	Բ. Հայք Սեբաստիա — Սեբաստուպոլիս. Պոլեմեան Պոնտոսէ՝ Կոմանա.	Բ. Հայք Սեբաստիա — Հերակլուպոլիս — † Բերիսա — † Սեբաստուպոլիս:
Նախարարութիւնք* (Satrapiae)		

* "Նախարարութիւնք" անուամբ կ'իմացուին Արշակունեաց արեւմտեան մասին անկումէն ետքը՝ Մեծ Հայոց յունական բաժնին վրայ գտնուող հինգ հայ Նախարարութիւնները, որոնց սահմանը՝ ըստ Պրո-

կողեայ, Եփրատ գետէն մինչեւ Ամիդ քաղաքը կը համնէր. որ է ըսել՝ Ծոփաց աշխարհ կամ Չորրորդ Հայք: Այս Նախարարութեանց ճրք եւ ինչպէս ծագած ըլլալը մեզի անծանօթ է: Հ. Յովս. Գաթըրճեանի ըրած ուղիղ ժամանակագրութեան հետեւելով (Պատմ. Տիեզ. Բ. 520) 387էն յառաջ Թէոդոս Ա.ոյն ատեն արդէն Հայաստանի մէկ մասը (Ծոփք) Հռոմայեցւոց իշխանու-թեան տակն էր "իբրեւ նահանգ ընդ սեպհականն նա-խարարօք:„ – Մենք կը կարծենք թէ Ծոփաց այս հինգ Նախարարութիւնքը քաղաքական իրաց մէջ ո՛չ թէ Հայաստանի յունական մասին կուսակալէն (որուն նիստը՝ ըստ Հ. Յովս. Գաթըրճեանի հաւանականագոյնս Կարին էր) կախում ունէին, այլ ուղղակի կայսրէն: Մովս. Խորենացի Գ. գլ. ԽՁ. Արշակ Գ.ի Երեւել դաշտի ճակատէն ետքը անորդի մեռնիլը պատմելէն ետքը՝ վրան կը յաւելու. "Ոչ կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւր-եանց թագաւոր, այլ առաջնորդէր Նախարարացն այնր կողմանն քաջն Գազաւոն. եւ աշխարհին իւր-եանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս:„ Հոս մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է հայ պատմագրին բացատրու-թեան կերպը, որով յայտնի կը զանազանէ՝ 1. Նախա-րարք այնր կողմանն (յամենայն դէպս՝ Ծոփաց) եւ 2. աշխարհին իւրեանց մասինն: Թագաւորութեան անկումէն ետքը Հայաստան Կոմս մը ղրկուելուն մասին Խորենացւոյ հետ կը համաձայնի նաեւ Պրոկոպիոս, երբ կ'ըսէ. "Յայնմ ժամանակէ հետէ (այս է՝ Արշակայ Գ.ի մահուընէն ետքը) միշտ զո՛ ոք եւ երբ կայսր կամէր՝ կացուցանէր ի վերայ Հայոց. զսա եւ առ մեւք կոչէին կոմս:„ Նոյն պատմագիրը քանի մը տող վար՝ Յուս-տինիանոս Ա.ոյն Հայաստանի սահմանները Բարբարոս ազգաց յարձակմունքէն ապահովելու համար Մեծ Հայք ըրած զինուորական կարգադրութիւնները պատմելէն ետքը, կ'ըսէ. "Իսկ ի միւս Հայս (τῇ δὲ ἄλλῃ 'Αρμενίᾳ) որ յԵփրատայ մինչեւ ցքաղաքն Ամիդ ձգեալ տարա-ծանէր, իշխէին հինգ հայ սատրապք, որք պայազատու-թեամն օրինօք ժառանգէին զտանուտէրութիւնն:... Ապաքէն արքային Հայոց եւ սատրապաց ոչ էր օրէն վարել ի պատերազմունս լեգէոնս Հռոմայեցիս, այլ զամենայն պարտ էր նոցա անձամբ յանձնել վճարել Ապա ուրեմն առ Զենոնիւ կայսերաւ 474—91) իբրեւ

Մեծ Ծոփք — Հանձիթ—Ծոփք Շահունեաց —	Յունական Պոն-տոսէ՝ Բերիա։	Ա. Հայք[1] Մեղիտինէ — Արկա — Կո-

առաջնորդութեամբն Ղեւոնդեայ եւ Իողեայ Նախարարք ոմանք ի վսեր եկեալ ապստամբեցին եւ յետս կացին ի Յունաց, յետ ընդ ծեռամբ զնոսա կայսեր նուաճելոյ, զմին ի նախարարաց անտի եւեթ, որոյ էր տանուտէրութիւն փոքրիկ ի վերայ գաւառին Բալահովտայ (ἐν χώρῃ τῇ Βελαβιτίνῃ) եթող ի պաշտաման այնմիկ յառաջնոյ. իսկ զայլսն արկեալ յիշխանութենէն, տայր հրաման մի՛ այլ եւս Նախարարացն ժառանգութեամբ ունել զտանուտէրութիւնն, այլ զոր ընտրեսցէ կայսրն: Թէպէտ եւ այսպէս հաւասարեցին Նախարարք Հայոց ընդ այլ պաշտօնեայս Հռոմայեցւոց, սակայն որ շուրջ զնոքօք լեզէոնքն էին, ո՛չ եթէ ի Յունաց ինչ անտի էին, այլ՝ ըստ հին սովորութեան իւրեանց՝ ի Հայոց: Եւ յայս սակս իսկ ի մարտս պատերազմի զթշնամեաց ըստ արժանն դէմ ունել ոչ զօրէին: Կշռեալ զայս ամենայն Յուստինիանու Ա. եբարձ ամենեւին իսկ զՆախարարութիւնսն զայնոսիկ ի միջոյ եւ փոխանակ Նախարարաց՝ եդ կացոյց ի վերայ նոցա իշխանս ոմանս հռոմայեցիս, զորս նոքա "Դուքս„ անուանեալ կարդան եւ ընդ հայազունդ զօրս խառնեաց եւ հռոմայեցի լեգէոնս ի պահ զգուշութեան սահմանացն պետութեան:„ Պրոկ. վասն շին. Յուստ. Գ. գլ. Ա.: Հմմտ. յայսմ մասին նաեւ Հ. Յովս. Գաթըրճեանի կարծիքը, որ կ'ըսէ. "Զառաջինն Նախարարք առանց իրիք ազդեցութեան Հռոմայեցւոցն՝ ըստ սովորական կարգի պայազատութեանն յաջորդէին զտանուտէրութիւնն (Տիեզ. Պատմ. Բ. 518, 520):
Ծ. Թ.

[1] Եկեղեցական աշխարհագրութիւնն այնչափ միայն քաղաքական բաժանմանց կը հետեւի, որ զՄեղիտինէ եկեղեցական գաւառը՝ իբր Ա. Հայք եւ զՍեբաստիա՝ իբր Բ. Հայք կը նշանակէ։ Սակայն մետրապոլիտներու թեմերը ոչ թէ Ե՛ դարու, այլ կոստանդին-թէոդոսեան ժամանակի քաղաքական բաժանմանց կը համապատասխանէին, ինչպէս որ արդէն Յուստինիանոս որոշած էր, թէ իւր Հայաստան ըրած քաղաքական բաժանումները՝ եկեղեցական թեմերու բաժանմանց համար չեն արժեր։

Հաշտեանք — Պաղնատուն։

Դ. Հայք Մեղիտինէ — Արկա — Արաբիսս — Արիարաթէ — Կոմանա Գամրաց — Կոկիսոն։

Դ. Հայք Մարտիրոսաց քղ. — Կթառիճ (Kitharizon) — Մեծ Ծոփք — Հանձիթ — Ծոփք Շահունեաց — Հաշտեանք — Պաղնատուն։

կիսոն † Կումանա։

Դ. Հայք (Յուստինիանա) Մարտիրոսաց քղ. — Դարա — Արծն — Մեծ Ծոփք — Կղիսուրա Բաղաղացւոց (Kleisura Balaleison).

Դ. Յուստինիանա (Դ. Հայք միւս) Դադիմա — Արշամուշատ — Կթառիճ — Ծոփք Շահունեաց — Հանձիթ — Դեգիք (Digisene) Կարին — Բալահովիտ (Bilabitene) Բալու (Baline) — Խորձեան — Հաշտեանք։

Ներքին Հայք Տայք։

Ստորին Հայք Դվին (Tibion)։

Զ՛ տիեզերական եւ Հինգվեցեան ժողովոց ստորագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, որ եպիսկոպոսք ո՛չ թէ ըստ իրենց եկեղեցական թեմերուն, այլ ըստ քաղաքական բաժանմանց ստորագրած են՝ Հայք Առաջին, Երկրորդ, Մեծ, Յուստինիանա եւն։ Վերոյիշեալ երկու ժողովոց ստորագրութեանց ցանկերը Մանսիի քով միշտ շատ վստահելի չըլլալուն, առաջնոյն ցանկը Տաւրինեան LXVII c. III 10 (Nova coll. B II 9) Վատիկանեան՝ Թիւ 834 եւ 1180 ձեռագրաց հետ

համեմատեցի։ Հինգվեցեան ժողովոյն ստորագրութեանց ցանկը համեմատելու համար ի մէջ այլոց առջեւս ունէի Պարիսեան Suppl. Grec թիւ 1085 սքանչելի ձեռագիրը։ Ձեռագրաց այս համեմատութեամբն եպիսկոպոսանիստ տեղերու անուանց մասին կատարեալ ապահովութիւն ստացայ։ Առջեւն խաչանիշ նշանակուած քաղաքներուն այս կամ այն գաւառի վերաբերիլը՝ լոկ ենթադրութեամբ է գրուած, եւ ասոր պատճառն ալ այն է, որ ժողովոց ստորագրութեանց մէջ ստորագրողք երբեմն գաւառին (ἐπαρχία) անունը յիշելը զանց առած են եւ երբեմն պարզապէս 'Αρμενίας ընդհանուր անունը գործածած են։ Տրապիզոնի՝ իբր մայրաքաղաք, Մեծ Հայոց մաս համարուիլը՝ Յովհաննէս կաթողիկոսի խնդրական ճոխութեանը վրայ հաստատուած է։ Մասնաւոր մտագրութեան արժանի է Պարիսեան Suppl. Gr. 1085 եւ 1086 ձեռագրաց (Mansi XI 992 B) սա մէկ կտորը.

Ἠλίας ἐλάχιστος ἐπίσκοπος Δαδίμων μητροπόλεως τῆς $\overline{Δ}$ Ἰουστινιανῆς δρίσας ὑπέγραψα.

Աւելի կրտսերագոյն ձեռագրաց մէջ կը կարդանք փոխանակ $\overline{Δ}$ 'Ιουστινιανῆςի՝ պարզ διουστινιανῆς, իսկ հրատարակութեանց մէջ բոլորովին խանգարուելով եղած է՝ δευτέρας 'Ιουστινιανῆς. Նմանապէս Δαδίμων շրջած է Δασίμων եւ Σασιμῶν թիւր ընթերցուածոյ ձեւերու։ Դադիմայ մասին հմմտ. Գէորգ կիպրացի 948, 949 եւ իմ ու Գ. Հոֆմանի ծանօթութիւնները էջ 170, 171։

'Επαρχία $\overline{Δ}$ 'Αρμενίας ἄλλης
Δαδίμων νῦν μητρόπολις.

Գէորգ կիպրացի իւր պատմութիւնը գրեց 590ի եւ 600ի մէջերը. վերոյիշեալ նախադասութեան մէջ գործածուած νῦν մակբայը յայտնի մատնանիշ կ'ընէ, թէ $\overline{Δ}$ 'Αρμενίας նահանգին

Ներկայ կազմակերպութիւնը բոլորովին նորագոյն ժամանակի է։ Տարակոյս չկայ ամենեւին, թէ երբ Մաւրիկիոս (582—602) Պարսից հետ խաղաղութեան դաշինք հաստատելով Պարսկահայք Յունաց անցաւ, այն ժամանակ տեղի ունեցաւ այս նոր կազմակերպութիւնը։*

Ըստ հետեւորդի զանազանելու ենք՝

1. Չորրորդ Հայք. մայրաքաղաք՝ Մարտիրոսաց քղ.

2. Չորրորդ Յուստինիանեա. մայրաքաղաք՝ Դադիմա։

Յովհաննէս կաթողիկոս պատմագիրը, Մաւրիկեայ՝ նահանգաց մէջ ըրած կարգադրութեանց վրայ մանրամասն խօսելով (տպ. Երուս. 1843, էջ 47) կը գրէ. «Եւ չորրորդն կոչեցեալ Հայք յորում մայրաքաղաք Մարտիրոսաց պօլիս, այլ ինքն՝ Նփրկերտ, Յուստինիանունիստ զնա գրէ ի դիւան արքունի։» Յովհաննէս հոս ἐπαρχία Μεσοποταμίας ἄνω ἤτοι Δ̄ 'Αρμενίας ը՝ ἐπαρχία Δ̄ 'Αρμενίας ἄλλης ի հետ կը շփոթէ. առաջնոյն մայրաքաղաքն է՝ Մարտիրոսաց քաղաք, իսկ երկրորդին՝ Դադիմա։ Առաջինը միայն Դ. Հայք կ'անուանուէր, թէեւ իւր մէջ գտնուող երկիրները — բաց ի Յուստինիանու նախնի Դ. Հայոց նահանգին Մեծ Ծոփք գաւառէն, ամբողջապէս նոր ստացուած գաւառներէ կազմուած էին. սոր հակառակ Դադիման շրջապատող յուստինիանեան նահանգին մեծագոյն մասը՝ Դ. Յուստինիանեա անուամբ Դ. Հայքէն անջատած էր։ Է՟ դարուն երկրորդ կիսուն, Դ. Հայք՝ իւր մայրաքաղաքովն հանդերձ, Իսլամի իշխանութեան տակ ինկաւ. այ-

* Յունաց եւ Պարսից մէջ այս խաղաղութիւնը տեղի ունեցաւ 591 թուականին, որուն հետեւութեամբ Դարա եւ Նփրկերտ երկու նշանաւոր քաղաքները հանդերձ Պարսկահայքով Յունաց անցան։ Ծ. Թ.։

նուհետեւ սովորութիւն եղաւ Բիւզանդացւոց իշխանութեանը տակ եղող Գ. Յուստինիանիա՝ Գ. Հայք անունը տալ, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Թէոփանեայ, Մ. Խորենացւոյ, Ստեփ. Տարօնեցւոյ եւ այլոց գրութիւններէն: Սակայն դիւանական գրութեանց մէջ պաշտօնական անուան անփոփոխ մնալուն կը վկայեն ժողովոյն ստորագրութիւնները:

Վերջին եպիսկոպոսին ստորագրութիւնն ամէն ձեռագրաց մէջ այսպէս է գրուած.

Μαριανὸς ἀνάξιος ἐπίσκοπος Κιθαριζῶν τῆς ᾱ τῶν Ἀρμενίων ἐπαρχίας ὁρίσας ὑπέγραψα.

Կիթառիճ[1] քաղաքին Ա. Հայոց (Մեղիտինէ) մասն համարուիլը յայտնի սխալ է: Հ. Ղուկ. Վ.

---

[1] Կիթառիճի մասին խօսող տեղերը հաւաքած եմ Գէորգ Կիպրացւոյն գրութենէն, էջ 174 եւն: Իբր յաւելուած հոս վրան կ՚աւելցընեմ նաեւ հետեւեալքը. Կոմբէֆիի (Combefis) հրատարակած "Պատմութիւն Միակամեայց„ անուն գրքին ետեւն աւելցուած „De rebus Armeniorum“ յաւելուածին մէջ, Կիթառիճ անունն ըստ Պարիսեան օրինակին Κιτρίε ընթերցուած է, իսկ ըստ Վատիկանեան լաւագոյն օրինակին Κίτριϛ (ուստի եւ ΚΙΤΡΙΕ ձեւը յառաջ է եկած ΚΙΤΡΙCի սխալ ընդօրինակութենէն:) Վերջինս համեմատ է ասորերէն Kitriz ձեւին (كترص): Ըստ Ստեփանոսի Ասողկան (Հրտ. Ստ. Մալխասեանց էջ 86) "Աշոտ ոմն առաքեալ յարքայէն Պարսից Խոսրովու (Փարվէզ) եւ հարեալ զՅոյնն՝ էառ զԿիթռիճ քաղաք Հաշտենից՝„ Ասողկան զԿիթառիճ կամ Կիթառիճ՝ Հաշտենից գաւառին մէջ դնելը՝ Պրոկոպեայ վկայութեան հետ (ἐπὶ Ἀσθιανήνης τῆς καλουμένης ἐστί) կը համաձայնի: Հոս տարօնեցի մատենագիրը սխալ քաղուածոյ մ՚ըրած է Սեբէոսէ, որ Խոսրովու յԱսորիս եւ ի Միջագետս ըրած աշխարհակալութիւնքն պատմելէն ետքը, Աշտատ Յեզտայարի՝ Խոսրովու թագաւորութեան 18դ տարին, Հայաստան ըրած արշաւանքը կը պատմէ մանրամասն: "Եղեւ պատերազմ մեծ ի Դուռ եւ յՈրդրու: Հարին զաւրն Յունաց եւ կոտորեցին կործանմամբ մեծաւ: Բազումք մեռան ի պատերազմին, եւ ոչ գոյր թիւ սպանելոցն ի

Ինճիճեան իւր "Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց„ երկասիրութեանը մէջ (էջ 175, Թ. 1)

դաշտին. Հալածեաց զնոսա մինչեւ ի քաղաքն Սատաղացւոց եւ ինքն գումարեալ բանակեցաւ շուրջ զկարնոյ քաղաքաւ:„ Պարսից բանակին մէջ կը գտնուէր նաեւ Թէոդոս անուն յոյն մը, որուն նկատմամբ կ'ըսէին "թէ նոյն ինքն է որդի Մաւրկայ:„ Կարին անձնատուր կ'ըլլայ: Իսկ Աշտատ "գնաց եւ կալաւ զքաղաքն Հաշտենից՝ Չիթառիճ եւ զՍատաղ եւ զԱռաստիայ եւ զՆիկոպոլիս եւ գնաց:„ Կիթառիճ անուան առած Չիթառիճ ձեւը՝ մասնաւոր մտադրութեան արժանի է: Ո՛չ յունարէն եւ ո՛չ ալ հայերէն անուան նկարագիրն ունեցող "Չիթառիճ„ի սկզբնատառը պէտք է որ տեղացի բնիկ (ուրարտեա՞ն) ժողովրդեան բերնին մէջ կոկորդային յատուկ հնչում մ'ունենար, ճիշդ ինչպէս որ այսօր իտալերէնի մէջ C տառը մերթ խիստ եւ մերթ շչական կը հնչուի: Շատ հետաքրքրական է Զաքարիա Հռետորին Թ. գրոց վեցերորդ գլուխը, ուր պայծառ կը նկարագրուի Արծն՝ Պարսկաստանի սահմանագաւառին՝ քաղաքական, տնտեսական, հարկի ու տրոց յարաբերութիւնները: Յովհաննէս եփեսացւոյն ու Մենանդրեայ վկայութեանց համաձայն՝ այն երկրին հողը բարեբեր էր եւ բնակիչքն ամբողջովին քրիստոնեայ էին: Ժողովուրդը Մադային քաղքի արքունական գանձարանին որոշեալ հարկը կը վճարեր. բաց աստի գաւառն իւր յատուկ Բդեաշխն (Սատրապ) ունէր, որուն իշխանութիւնը ժառանգական էր: Ուստի եւ հոս եւս ըստ ամենայնի նոյն յարաբերութիւնքն ու վիճակը կը տեսնենք, ինչ որ ըստ Յուստինիանու ԼԱԴ հրովարտակին եւ Պրոկոպեայ վկայութեան, Չորրորդ Հայոց մէջ, յառաջ քան նոյնին նոր կազմակերպութիւնը՝ տեսած էինք: Վերջապէս մեր վերոյիշեալ տեղէն սա մէկ կարեւոր ծանօթութիւնն եւս կ'առնունք, թէ 536 թուականէն յառաջ՝ Կիթառիչ եւ Նփըրկերտ երկու Պարսից սահմանին քովերը կառուցուած բերդաքաղաքներուն մէջ մէյ մէկ Դուքս կը նստէր եւ իւրաքանչիւրն իւր իշխանութեան տակ ունէր գունդ մը զօրաց, որոնք միշտ պատրաստ կը կենային՝ ընդ երկու մեծ պետութեանց մէջ թշնամական շփում մը յառաջ գալը, Արծնի վրայ յարձակելու եւ բոլոր գաւառն աւերակ դարձնելու:

ստորագրութեան սոյն կտորը՝ τῆς $\overline{Δ}$ τῶν 'Αρμενίων ἐπαρχίας կարդալու է կ'ըսէ։ Եւ իրեն հետեւած եմ (Գէորգ Կիպր. էջ 175։) Իւր ըրած ենթագրութիւնը թէեւ բանաւոր է, սակայն առվ ամէն դժուարութիւնք վերցած չեն ըլլար տակաւին։ Եղիաս գաղիմացւոյն ստորագրութենէն կը տեսնուի, որ Հինգվեցեան ժողովոյն ժամանակ՝ ἐπαρχία 'Αρμενίας $\overline{Δ}$ ἄλλης (Միւս Չորրորդ Հայք,) որուն մասն կը համարէր Գէորգ Կիպրացի թէ զԴադիմա եւ թէ զԿթառիճ, Դ. Յուստինիանա կ'անուանուէր։ Կ'երեւայ թէ արեւելեան գաւառները՝ (Խորձեան, Հաշտեանք, Հանձիթ) վարչական որեւիցէ պատճառի մը համար՝ Նփրկերտու նահանգին հետ (Մեծ Ծոփք եւ Արծն) = Դ. Հայք, միացուած էին։ Եթէ հնար ըլլար զայս ենթադրել, ամէն դժուարութեանց առջեւն առած կ'ըլլայինք. սակայն այսպէս չէ։ Մենք վերն ակնարկած էինք արդէն, թէ եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ Դիոկղետիանու ըրած բաժանմունքն անփոփոխ մնացած էին ամբողջովին, ինչպէս նաեւ Յուստինիանոս իւր ԼԱ՟ նշանաւոր հրովարտակին մէջ բացայայտ կը գրէ, թէ նահանգաց ու գաւառաց մէջ ըրած վարչական փոփոխութիւնները՝ եկեղեցական թեմերու համար ամենեւին արժէք չունին։ Ուստի եւ Մաւրիկիոս կայսեր ըրած նորոգութիւններն եկեղեցական աշխարհագրութեան վրայ այնչափ միայն ազդեցին, որ Մեղիտինէ գաւառը (ըստ դիոկղետիանեան բաժանման՝ Բ. Հայք, ըստ Յուստինիանու՝ Գ. Հայք,) այժմ թէ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ կը կոչուէր Ա. Հայք. Նմանապէս Սեբաստէ նահանգը (Դիոկղ.՝ Ա. Հայք, Յուստինիանոս եւ Մաւրիկիոս՝ Բ. Հայք) եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ եւս Բ. Հայք կ'անուանուէր, հմմտ. Գէորգ Կիպր. 227 եւ 242։ Այս համաձայնութիւնը զուտ արտաքին է, ինչու որ

Եպիսկոպոսաց տեղեկագրաց մէջ (Notitiae episcopatuum) Սեբաստէ գաւառին սահմանները գրեթէ դիոկղետիանեան Ա. Հայք նահանգին կը համապատասխանեն։ Միայն Բերիսա, զոր Յուստինիանոս Հայաստանի հետ միացուցած էր, եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ Սեբաստէ նահանգին մասը համարուեցաւ։ Ժողովոց ստորագրութիւններուն մէջ՝ այս եկեղեցական բաժանումներն ամենեւին նկատողութեան առնուած չեն. ինչպէս ըսինք, եպիսկոպոսք իրենց ստորագրութիւնները նահանգաց կամ գաւառաց նոյն ժամանակուան քաղաքական բաժանման համաձայնելով գրած են։ Մեր ըսածներն որոշ կը տեսնուին Հինգվեցեան ժողովոյն հետեւեալ ստորագրութիւններէն.

Λεόντιος ἀνάξιος ἐπίσκοπος Σεβαστείας τῆς $\overline{B}$ των Ἀρμενίων ἐπαρχίας ὁρ. ὑπ.

բայց՝

Καλλίνικος χάριτι Χριστοῦ ἐπίσκοπος τῆς Κολωνεατῶν πόλεως τῆς μεγάλης τῶν Ἀρμενίων ὁρ. ὑπ.

Φώτιος ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Νικοπολιτῶν φιλοχρίςτου πόλεως τῆς μεγάλης τῶν Ἀρμενίων ὁρ. ὑπ.

Γρηγόριος χάριτι Χριστοῦ ἐπίσκοπος τῆς Ἰουαταλέων (Պարիսեան 1320 *ἰουταλέων* ընթերցիր *Σαταλέων*) *πόλεως τῆς μεγάλης τῶν Ἀρμενίων ἐπαρχίας ὁρ. ὑπ.*

Ստորագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, որ եպիսկոպոսք ոչ թէ ըստ եկեղեցական բաժանման, այլ ըստ քաղաքականին՝ իրենց եկեղեցական թեմերուն անունները նշանակած են։ Ուստի եւ Յուստինիանոս Բ.ին կառավարութեան ատեն (685—695) տակաւին անփոփոխ մնացած էին

Մաւրիկիոսի ըրած նահանգային բաժանումները։ Եւ որովհետեւ նահանգաց զինուորական բաժանմունքը բոլորովին տարբեր էին, ապա ուրեմն կը հետեւի, թէ Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ զինուորական թեմերը՝ նահանգաց քաղաքային բաժանման չէին համապատասխաներ։

Է.

Լեւոն Իսաւրացւոյն թեմերու մէջ ըրած նորոգութիւնքը։

Լեւոն Իսաւրացին (716—741), այս տաղանդաւոր իշխանը, փրկիչ եղաւ հռոմէական պետութեան՝ Արաբացւոց արշաւանաց առեն։ Դամասկոսի կառավարութիւնը յաղթ նաւատորմիղ մը կազմած էր երկրորդ անգամ։ Երբ արաբացի ցամաքային զօրքը Փոքր Ասիան աշխարհակալելէն ու Պերգամոն հոյակապ քաղաքը հիմնայատակ կործանելէն ետքը (716), ցամաքի կողմանէ պետութեան մայրաքաղաքը պաշարեց, անդիէն արաբական նաւատորմիղը՝ Սիւլէյմանի հրամանատարութեամբ, Բիւզանդիոնի ծովային ճամբաները բռնած ու քաղաքին հետ ամէն ծովային հաղորդակցութիւն կտրած էր։ Արաբացիք տարի մ՚ամբողջ ընդդէմ կարէձմեռն սառնամանեաց Կ. Պոլսոյ անառիկ պարսպաց առջեւ բանակելէն ետքը, ահագին կոտորածով յետս ընկրկեցան (Աւգ. 718)։ Ի մշտնջենաւոր յիշատակ իրացս, արեւելեան յոյն եկեղեցին՝ Լեւոն Գ.ի այս սխրալի քաջագործութիւնը՝ իւր շարականներուն մէջ անմահացուց։ Ներքուստ եւ արտաքուստ ապահովուած՝ Լեւոն իւր ամբողջ մտադրութիւնը պետութեան վերածննդեան վրայ դարձուց։ Իւր նախաձեռնութեամբը սկսաւ բովանդակ պետութեան նոր կազմակերպութիւնը՝ քաղաքական, զինուորական ու եկեղեցական իրաց մէջ, նպատակ ունենալով՝ ստեղծել

պետական բացարձակ ու գերագոյն իշխանութիւն մը, թէ ի քաղաքականս եւ թէ յեկեղեցականս, առանց ամենեւին եկեղեցական իշխանի մ'եւս հարկաւորութեան։ Սրբոց Պատկերաց յարգութեան դէմ իւր հանած հալածանքները՝ առաքելական աթոռոց հետ ինչպիսի ահագին հակառակութեանց ու կռիւներու պատճառ տուած ըլլալը ծանօթ է։ Բնական է թէ Մահմետականք՝ քրիստոնեայ Արեւելք ծագած, կրօնական ծանր հետեւութիւն ունեցող այսպիսի եկեղեցական երկպառակութիւն մը՝ հաշտ ակամբ կը դիտէին, յօգուտ իրենց քաղաքական նպատակներուն։

Յուստինիանոս գահընկեցութենէն ետքը, պետութիւնը՝ մերթ ծովային զօրաց եւ մերթ անձնապահաց գնդերուն մէջ ստէպ ծագած ապըստամբութեանց ու անկարգութեանց պատճառաւ, գրեթէ կործանման դուռն էր հասած։ Արաբացիք միւս կողմանէ անտէրընչութեան մատնուած Բիւզանդեան պետութեան երկիրներուն աւերում կը սպառնային։ Պետութեան վերահաս այս ծանր ճգնաժամուն երեք քաջամարտիկ զօրավարք՝ իրենց դիւցազն ու անձնանուէր քաջագործութիւններովը՝ կայսրութեան ոչ թէ միայն նոր ոյժ ու կենդանութիւն տուին, այլ դեռ անոր գոյութեանը հինգ դար եւս երաշխաւորեցին. այս զօրավարներն էին՝ Լեւոն, Արտաւազդ եւ Կոստանդինոս։

Ո՛չ մեղկ Թիկնապահաց գնդերը եւ ոչ ալ ապստամբ ծովային զօրաց նաւատորմիղը, այլ սահմաններու վրայ Արաբացւոց հետ անդադար կռուիլ ստիպուած ձիաւորաց արի գնդերը՝ այս անտէրընչութեան վերջ տուին, 717ին Արեւելեան գումարտակին հրամանատար — զԼեւոն՝ գահը բարձրացընելով։ Իւր օգնականն էր հայ գումարտակին զօրավարը՝ Արտաւազդ, որ յետոյ իւր փեսան[1] եղաւ։

1 Յայտնի է թէ Արտաւազդ Լեւոնի յաջորդն ընտրուելու յոյս ունէր, գուցէ թէ Լեւոն՝ որ կայսր ըլլալէ

Նոր պաշտօնարանը կազմուած էր․ մեծաւ մասամբ զինուորական տարրէ։ Հին դիոկղետիանեան քաղաքային վարչութիւնը այլ եւս հինցած էր եւ ժամանակին պահանջմանցը չէր յարմարեր։ Ընդհակառակն զինուորական վարչութիւնք պետութեան ամէն կողմը զօրացած էին։ Իտալիոյ ու Ափրիկէի քաղաքական վարչութիւնքը բոլորովին քայքայած ու անզօր եղած էին, նոյն վիճակը կը տեսնուէր նաեւ Արեւելից քաղաքական վարչութեանց վրայ։ Լեւոն այս երկու տեսակ վարչութեանց իրարու նախանձընդդէմ հակառակութիւնը՝ պետութեան ներքուստ ի ներքս զօրանալուն առջեւ թումբ մ'ըլլալը տեսնելով, վերջ տուաւ քաղաքական վարչութեան եւ զինուորական պաշտօնէից յանձնեց միեւնոյն ժամանակ միանգամայն նահանգաց քաղաքական կամ ոչ-զինուորական վարչութիւնը։ Ըստ հետեւորդի այն նահանգները, որոնք մինչեւ նոյն ատեն զինուորական թեմեր էին, այնուհետեւ եղան միանգամայն քաղաքական նահանգներ, իսկ թեմերու գումարտակներուն ընդհանուր հրամանատարները՝ սկսան միանգամայն նահանգապետի պաշտօնը վարել։ Ուստի եւ Լեւոն՝ հերակլեան հարստութեան ատեն հաստատուած զինուորական թեմերը՝ քաղաքական նահանգներու վերածելով, պետութեան նոր բաժանում մ'ըրաւ։

Պետութեան կազմակերպութեան համար Լեւոնի ըրածներուն մասին մեր բոլոր գիտցածներն անուղղակի աւանդութիւններ են. ուստի եւ լոկ — ենթադրութիւն։ Ը. դարուն գիտենք որ յԵւրոպայ՝ երեք եւ յԱսիայ — առանց նաւատորմիղը կամ ծովային բանակաթեմը միասին հաշուելու

տաքը՝ որդի մ'ունեցաւ, զինքն ալ այս քաջալերած ըլլայ։ Իւր ողջամիտ հաւատոց կողմն ըլլալը՝ զուտ քաղաքական նպատակ ունէր։

— տասնումէկ զինուորական թեմ կար։ Արեւելեան մեծ բանակաթեմը՝ որուն հրամանատարն էր երբեմն Լեւոն, պարզապէս վարչական պատճառներու համար երկու մասի բաժնուելով, արեւմտեան՝ Ասիա, Լիւդիա, Կարիա (ըստ մասին) եւ Փռիւգիա Ա. գաւառները՝ զատ նոր թեմի մը վերածուեցան, եւ հոս բանակած եւրոպացի գնդերուն անուամբը՝ նահանգն եւս τὸ τῶν Θρᾳκησίων θέμα (Թրակեսեան բանակաթեմ) անուանուեցաւ։ Թեմին ընդհ. հրամանատարին ու նահանգապետին նիստն էր՝ Եփեսոս, Ասիոյ առաջին քաղաքը։ Երկու բանակաթեմերն ալ իսաւրեան հարստութեան արքունի տան միշտ հաւատարիմ մնացին, այնպէս որ՝ Լեւոնի մահուընէն ետքը, երբ իր փեսան — Արտաւազդ — ինքզինքը 741ին կայսր հռչակեց, Լեւոնի քսանուիրեք տարեկան օրինաւոր յաջորդը՝ Արեւելեան բանակաթեմին զօրավար — Լանկինոսի ու Թրակեսեան բանակաթեմին զօրավար — Սիսիննիոսի. հաւատարմութեամբը միայն կրցաւ՝ Արեւելեան բանակաթեմին Ամուրիոն գլխաւոր քաղաքը ճողոպրելով՝ ապահով մահուընէ զերծանիլ։

Թրակեսեան բանակաթեմին ծագման վրայ մանրամասն կը խօսի Դիլ (էջ՝ 8)։ Է դարուն արդէն սոյն անուամբ զատ գունդ մը կար, որ սակայն ոչ թէ անկախ գումարտակ մը, այլ Արեւելեան բանակաթեմին մէկ վաշտը (turma) կը կազմէր[1]։ Թրակեսեան զօրաբանակին առաջին հրամանատարն եղած է՝ Սիսիննիոս, որ Է՟ դարուն առաջին կիսուն նշանաւոր զօրավարն եղած էր։ Սիսիննիոս կրցաւ իր մեծ արժանեացը համար միայն Պատրիկ տիտղոսին արժանանալ։ Սակայն այս տիտ-

1 Ամէն նորակազմ բանակաթեմերը նախնականապէս վաշտեր էին. այսպէս, Քարսիանոն՝ վաշտ մըն էր Հայկական բանակաթեմին, Կապադովկիա՝ Արեւելեանին, եւ կամ պարզապէս սահմանակոմութիւն, ինչպէս՝ Սելեւկիա։

ղոսը սոյն զօրաբանակին զօրավարութեան աստիճանին հետ ի հարկէ կցուած չէր, այնպէս՝ ինչպէս աւելի հնագոյն ու մեծագոյն հրամանատարութեանց (Արեւելեանին եւ Հայկականին) վրայ վերը տեսանք։

Բուկելլարիոն (τῶν Βουκελλαρίων) զօրաբանակին ինչպէս կազմակերպուած ըլլալուն մասին դժուարին է ապահով բան մ'ըսել, սակայն հաւանականօրէն կարելի է ենթադրել, թէ Արտաւազդայ, որ πατρίκιος καὶ κόμης τοῦ Ὀψικίου էր, անկումէն ետքը, ստիպիչ պատճառներու հարկէն զինուորական խորհրդարանը որոշած ըլլայ՝ այս մեծատարած հրամանատարութեան արեւելեան մէկ կէսը, Անկիւրիա գլխաւոր քաղաքով, ուրոյն բանակաթեմի վերածել։ Առաջին անգամ 767ին στρατηγὸς τῶν Βουκελλαρίωνի կը հանդիպինք։ Այս զօրաբանակն իւր համբաւն ու պատիւը պահեց, եւ թէեւ իւր յառաջուան ընդարձակութիւնը չունէր այլ եւս, այսու հանդերձ հրամանատարը Պատրիկ տիտղոսը դեռ իւր վրան կը կրէր մինչեւ Թ՟ դար։ Ասով լրացած կ'ըլլայ Իրենեայ (780—802) կառավարութենէն յառաջ կազմակերպուած բանակաթեմերու կամ զօրաբաժիններու ամբողջական թիւը։ Ասոր իբր ապացոյց կրնայ յառաջ բերուիլ Լեւոն Դ.ի կայսրութեան օրով (775—780) հռոմէական (ասիական) բանակին ընդդէմ Գերմանիկեայ եւ Արաբացւոց ըրած արշաւանքին մէկ ստորագրութիւնը. “Ցայսմ ամի (778—9) Նստաւ Թումամաս առ Գաբեկոնեաւ եւ յուզէր խռովութիւնս։ Իսկ կայսրն Լեւոն առաքեաց յԱսորիս հարիւր հազար արանց ի զօրաց անտի Հռոմայեցւոց, որոց զօրավարքն էին այսոքիկ. Միքայէլ Լաքանոդրակոն՝ Թրակեսացւոց, Արտաւազդ Հայ՝ Արեւելեայց, Տաճատ՝ Բուկեղարացւոց, Վարազտիրոց՝[1]

[1] “Վարազտիրոց„ սովորական հայ անուան առ Թէոփանեայ Καριστερότζης նշանակուիլը պարզապէս

Հայոց եւ Գրիգոր որդի Մուշեղայ Ոփսիկիացւոց, եւ շուրջ նստեալ պաշարեցին զքաղաքն Գերմանիկեցւոց:"[1] Թէոփ. 698, 8—15:

Այս զօրաժողովոյն մէջ համախմբուած կը տեսնենք ասիական ամբողջ հեծելազօրը, τὰ περατικὰ θέματα "Բանակաթեմք յայնկոյս Բոսպորի" այսինքն նախալեւոնեան հին՝ Ոփսիկիոն, Արեւելեան եւ Հայկական բանակները, որոնց վրայ հիմայ կ'աւելնան նաեւ իսաւրեան հարստութեան ժամանակ կազմակերպուած երկու — Թրակեսիոն եւ Բուկելլարիոն — զօրաբաժինները: Այս մինչեւ հիմայ յիշուած բանակաթեմերէ դուրս՝ ուրիշ զինուորական թեմ մը կամ զատ ու անկախ զօրաբաժին մը չի յիշատակուիր մատենագրաց քով. ապա ուրեմն այնչափ էր բիւզանդեան պետութեան ունեցած բանակաթեմերու ամբողջական թիւը:

գրչագրաց թիւր ընթերցմանէ կրնայ յառաջ եկած ըլլալ. վասն զի յայտնի է թէ, հին յունական գրեթէ սակաւ ինչ տարբերութեամբ իրարու նման ձեռագիր K եւ B տառերը շատ դիւրաւ կարելի էր իրարու հետ խառնակել, մանաւանդ երբ ընդօրինակողին գրչին առջեւ անծանօթ բառ մը կամ եւս առաւել անուն մը ներկայանար: Նմանապէս "Գրիգոր որդի Մուշեղայ" փոխեցինք դրինք բնագրին Γ. Μουσουλακίου ին յաջող յունականացած հայ անուան ձեւը: Ծ. Թ.

[1] Τούτῳ τῷ ἔτει ἐκάθισε Θουμάμας εἰς τὸ Δάβεκον καὶ ἐστασίασεν. Λέων δὲ ὁ βασιλεὺς ἀπέλυσε τὰ στρατεύματα τῶν Ῥωμαίων, καὶ εἰσῆλθον ἐν Συρίᾳ χιλιάδες ρ̄, ὧν ἡγοῦντο Μιχαὴλ ὁ Λαχανοδράκων τῶν Θρᾳκησίων, καὶ Ἀρτάυασδος ὁ Ἀρμένιος τῶν Ἀνατολικῶν, καὶ Τατζάτης τῶν Βουκελλαρίων, καὶ Καριστερότζης τῶν Ἀρμενιάκων, καὶ Γρηγόριος ὁ τοῦ Μουσουλακίου τῶν Ὀψικιάνων, καὶ ἐκύκλωσαν τὴν Γερμανίκειαν.

Ը.

Ամորէան Հարստութեան ժամանակ Բանակաթեմերու-վարչութիւնը, ըստ Իբն Խորդադբէհի եւ Կոդամա իբն Ջաֆար-էլ-Բաղդադի։

Բիւզանդեան բանակաթեմերու ծագման մասին մեր ցարդ ըսածները՝ յոյն մատենագրաց ցիր աստ անդ յիշատակած պատահական կամ հարեւանցի ակնարկութիւններէն առնուած էինք քաղելով ի մի ամփոփել, այս պատճառաւ իսկ մեր ըրած ուսումնասիրութիւնը, եթէ ոչ ամբողջովին, գոնեայ մասամբ իւիք — այսպէս ըսելու համար — բաղադրական կամ լաւ եւս՝ հիւսուածական նկարագիր մ'ունեցաւ։ Այժմ առաջնորդ մեզի կը հանդիսանայ Իբն Խորդադբէ, որուն "Կիտաբ ալ մասալիկ վա'լ մամալիկ„ անուն գրքին ամենայն մասամբ վստահելի ու ժամանակակից առաջին կարգի ստուգապատում աղբիւր ըլլալը բնաւ խնդիր չի վերցըներ։ Խորդադբէ արաբական պետութեան վարչական մարմնոյն մէջ նշանաւոր դիրք մ'ունենալէն զատ, նաեւ բարեկամական սերտ յարաբերութիւն ունէր Բիւզանդացւոց հետ։ Ինքը պաշտօնական ու վաւեր աղբիւրներէ ժողվելով՝ գրած է Բիւզանդեան պետութեան քաղաքային-զինուորական վարչութեան ստորագրութիւնը, որ ըստ de Gojeի 840 եւ 845ին մէջերը՝ որ է ըսել — Թէոդորայի եւ անոր որդւոյն՝ Միքայէլ Արբշռի կառավարութեան ժամանակ գրուած ըլլալու է։ Այս գործքը մեզի կը ներկայացընէ Լեւոն Ե. Հայազգւոյն (813—820), Միքայէլ Թոթովին (820—829) եւ ասոր որդւոյն՝ Թէոփիղեայ (829—842) կառավարութեան ժամանակ արեւելեան հռոմէական պետութեան ունեցած յօրինուածութիւնը։ Սակայն Վարդայ (Bardas) ըրած վարչական քանի մը փոփոխութեանցը մասին սոյն այս գրքին մէջ ամենեւին յիշատակութիւն մը չըլլալը, ի հարկէ

կը սխալէ զմեզ համարելու թէ, մանաւանդ իւր ծագումը՝ Միքայէլ եւ Թէոփիլոս կայսերաց ատեն, Ամիրապետաց արքունիքը հասնող բերանացի ու գրաւոր լուրերէն միայն կրնայ առած ըլլալ։ Տեսնենք սակայն թէ ինչը — Իբն Խորդադբէ, Մուսլիմ իբն աբի Մուսլիմ ալ Ջարմիի ծանօթութեանը վրայ յեցած ինչ կ'ըսէ (de Goeje p. 77 ff.)։

Ըստ վկայութեան Մուսլիմ իբն աբի Մուսլիմ ալ Ջարմիի, հռոմէական պետութիւնը կը բաժնուի տասնուչորս նահանգի։ Այս նահանգներէն երեքը յայնկոյս ծովու կը տարածուին։

1. Թաֆլա[1] (طافلا) գաւառ, որ Կ. Պոլսոյ շուրջը կը տարածուի։ Իւր սահմաններն են, արեւելքէն՝ Նեղուց (Կ. Պոլսոյ) որ կ'երկննայ մինչեւ Ասորւոց ծով, իսկ արեւմտեան կողմն իրեն սահման ունի Խազրաց ծովէն[2] (Սեւ ծով) մինչեւ Ասորւոց ծով տարածուող պատը (المغرب), որուն երկայնութիւնը օրուան մը ճամբայ է։ Այս պատը Կ. Պոլսէն երկու օրուան հեռաւորութիւն ունի։ Միւս սահմաններն են, հարաւէն Ասորւոց ծով, իսկ հիւսիսէն Խազրաց ծով։

2. Տարակիա (تراقية) գաւառ, որ առաջնոյն ետեւի կողմը կը տարածուի։ Ասոր սահմաններն

---

[1] Ընթերցուածոց պէսպիսութիւնք են Տալակա Թայալա, Թալայա, ուստի Թաֆլա եւս թիւր ընթերցուածոյ ձեւ մըն է՝ Թաֆրա անուան, որ Կ. Պոլսոյ գաւառին անունն էր։ Ծն. de Goejei.

[2] Խազրաց ծով անունն ածանցուած է Կովկասու հիւս. կողմը բնակող «Խազիրք» ազգի մ'անունէն. Վերջնոցս մասին ընդարձակ գրած են ի մէջ այլոց՝ Dorn. Auf die Chazaren bezügliche Nachrichten des orientalischen Historikers Tabari. Journ. Min. 1844, Bd. 43. Abteil. II 1—25, 67–98. – J. Klaproth. Mémoire sur les Khazars, Mémoire relatifs à l'Asie 1823 t. 1 p. 147—156.

Ծ. Թ.

են, արեւելքէն՝ պատը Հարաւէն Մակեդոնիա, արեւմտքէն՝ Բորջանաց երկիր (Բուլղար), Հիւսիսէն՝ Խազրաց Ծով։ Գաւառիս երկայնութիւնը 15 օրուան ճամբայ է, իսկ լայնութիւնը՝ 3 օրուան։ Տասը ամրոց ունի։

3. Մակադունիա (مقدونية) — Ասոր սահմաններն են, արեւելքէն՝ պատը, Հարաւէն՝ Ասորւոց Ծով, արեւմուտքէն՝ Սլաւաց երկիր (al Ṣḳalaba), Հիւսիսէն՝ Բորջանաց երկիր։ Այս նահանգին երկայնութիւնը 15 օրուան ճամբայ է, իսկ լայնութիւնը՝ 5 օրուան։ Երեք ամրոց ունի։

Ցայսկողս նեղուցի գտնուող տասնումէկ նահանգներն են՝

4. Ափլաջունիա (أفلاجونية), որ հինգ ամրոց ունի։

5. Ալ-Օփտի-Մատի (الأفظى ماطى), անուն մը, որ կընշանակէ "ունկն եւ ակն„։ Այս նահանգն ունի երեք ամրոց եւ Նիկոմեդիա անուն քաղաքը, որ այժմ աւերակ է։

6. Ալ-Օբսիկ (الأبسيق), նահանգն ունի տասն ամրոց եւ Նիկիա անուն քաղաքը, որ Ծովէն ութը մղոն հեռու է, եւ 12 մղոն երկայնութիւն եւ 7 մղոն լայնութիւն ունեցող անուշ ջրոյ լճի մ'եզերքը շինուած է. լճին մէջ երեք լեռ կայ։ Քաղաքին եւ լճին միջեւ հաղորդակցութեան դռնակ մը կայ։ Ի դիպուածի որ, քաղաքին բնակչացը ոեւէ վտանգ մը սպառնայ, կանայքն ու տղաքը նաւ նստեցնելով, լճին լերանցը վրայ զանոնք կ'ապահովցընեն։

7. Տարկասիս (ترقسيس) ունի Ափսիս (Եփեսոս) անուն քաղաքը, ալ-Ավասի շրջանակին մէջ, եւ ուրիշ չորս ամրոց։ Եփեսոս այրաբնակներու քաղաքն է։ Այս քաղքին մզկթին վրայ արաբական

արձանագրութիւն մը կայ, ի յիշատակ Մասլամայի յաղթութեամբ Հռոմայեցւոց երկիրը մտնելուն։

8. Ան-Նաթօլուս (الناطلوس), այսինքն՝ Արեւելք։ Այս նահանգը հռոմէական պետութեան ամենամեծ նահանգն է. ունի Ամուրիա քաղաքը եւ երեսուն ուրիշ ամրոց։ Այս նահանգին մասը կը համարուի նաեւ ալ-Բիտին եւ ալ-Մուքաթալին։

9. Խարսիուն (خرسيون) Մալաթիոյ ճամբուն վրայ. բաց ի Խարշանա գլխաւոր քաղքէն, ուրիշ դեռ չորս ամրոց ալ ունի։

10. Ալ-Բոկոլար (البقلار), հոս կը տեսնուի Անկիւրիա քաղաքը, Սամալա եւ ուրիշ տասներեք ամրոց։

11. Ալ-Արմինիակ (الأرمنياق) ունի Կոլոնիա եւ տասնուվեց ամրոց։

12. Խալտիա (خلدية), որ Հայաստանի (Արմինիա) սահմանակից է եւ վեց ամրոց ունի։

13. Սալուկիա (سلوقية) Ասորւոց ծովուն քով, որուն սահմաններն են Թարսուս եւ ալ-Լամէս գետը։ Նահանգիս կուսակալին պաշտօնն է կիրճերու վրայ (Pylae Cilicae) հսկել։ Այս նահանգին մէջն է Սալուկիա եւ ուրիշ տասն ամրոց։

14. Ալ-Կաբադոկ, որուն սահմաններն են՝ Թարսուսի, Ադանայի եւ ալ-Մասիսայի լեռները։ Այս նահանգին ամրոցներուն կարգէն են՝ Կոռա, Հասին, Անթիգավլա, ալ-Աճրաք եւ Դու՚լ Կիլա՚։ Այս վերջինը ամրոցներով շրջապատուած լեռ մըն է։ Արաբացիք ասոր Դու՚լ Կիլա՚ (դղեակ ամրոցներու) անունը տուին, սակայն իսկական անունն է Ջաստաթրուն,[1] որ կը նշանակէ "աստղներու մեր-

---

[1] حسطون սխալ ձեւը de Goeje ուղղելով կը գրէ جسطرون եւ կը մեկնէ՝ ἐγγὺς ἀστέρων (մերձ յաստեղս։) Ռամսէյ կը ջանայ جيسطرون, Ջիբիստրուն = Κυβίστρων

ձեցող »։ Բաց ի այս վերոյիշեալ ամրոցներէն, դեռ անոնցմէ տասնուչորս ուրիշ ալ կայ։ Մաթամիր երկրին մէջ կը գտնուին՝ Մաջիդա, Բալանտա, Մալանդատա, Կունիտա, Մալակուբիա, Բադալա, Բարբավա եւ Սալամուն դղեակները։

Հռոմայեցւոց (ալ-Ռում) Պատրկաց թիւը մինչա տասուերկու է, որոնց վեցը Կոստանդնուպոլիս (ալ-Կոնսթանթինիա) իսկ մնացածները գաւառները կը նստին։ Այս Պատրիկներն են՝ Պատրիկ Ամուրիայի, Պատրիկ Անկիրայի, Պատրիկ Արմենիակի, Պատրիկ Տարակիաի, որ Կոստանդնուպոլսոյ ետեւը՝ Բուրջանի քով երկիր մըն է, Պատրիկ Սիկիլիոյ (Սիկէլիա) որ Ափրիկէի դիմաց ծովատարած կղզի ու ընդարձակ թագաւորութիւն մըն է, Պատրիկ Սարտանիայի, որ Ծովուն բոլոր կղզեաց վրայ կը տիրէ։

Արաբացի հեղինակին տուած այս ծանրակշիռ տեղեկութեանցը վրայ կ՚արժէր լուրջ ուսումնասիրութիւն մը, որուն առաջին քայլն առած էր Դեֆրեմերի՝ իւր սքանչելի, այս նիւթին նայող մէկ ուսումնասիրութեամբը [1], որ դժբախտաբար Բիւզանդագիտաց կողմանէ ըստ պատշաճի չգնահատուեցաւ։ Արաբագիտին՝ Քերսոնը եւ Քար-

---

ընթերցուածոյ ձեւը պաշտպանել. տես՝ Asia minor էջ՝ 340, 341, սակայն ակնյայտնի սխալ է։ Ուստի եւ բոլորովին անհիմն է Ռամզէի՝ առ Պտղոմ. Ե. 6, 15. նշանակուած Kyzistra ձեւը իբր գրի սխալ ենթադրելով Kybistra սրբագրելը։ Նիկիոյ Հարց հնագոյն հրատարակութեանց մէջ Cyzistrorum ընթերցուածոյ ձեւը թերեւս մեզի երաշխաւորութիւն չի տար ձեռագրաց մէջ եւս նոյնպէս ըլլալուն, սակայն միւս կողմանէ ալ Հայոց միայն Կիզիստրա ձեւը ծանօթ ըլլալուն բնաւ ամենեւին տարակոյս չկայ։

1 M. C. Defrémery, remarques sur l'ouvrage géographique d'Ibn Khordadbeh et principalement sur le chapitre qui concerne l'empire Byzantin. Journal Asiat. VI. Série T. VII. 1866 էջ՝ 239 ff. բայց ի մասնաւորի 265 ff.

սխանոնը իրարու հետ շփոթելը՝ բնաւ պատճառ մը չէ զինքը մեղադրելու, եթէ միւս կողմանէ միտ դնելու ըլլանք, որ իւր այս ուսումնասիրութեան բովանդակ շէնքը կազմուած էր Օքսֆըրտեան ձեռագրին մատակարարած խեղճ ատաղձէն։

Մուսլիմ իբն աբի Մուսլիմ-Ջարմիի բանածին նայելով, ամբողջ բիւզանդեան պետութիւնը երկու մեծ մասի կը բաժնուէր, "Նահանգք յայնկոյս Ծովու" եւ "Նահանգք յայսկոյս Նեղուցի։" Արաբացւոյն ըրած այս ձեւ բաժանումը, կը համապատասխանէ ըստ ամենայնի Նիկեփորոս Ա.ոյ ատենուան բիւզանդեան աղբերաց բաժանման եղանակին. ἐπισυνάξας δὲ τὰ στρατεύματα, οὐ μόνον ἐκ Θρᾴκης, ἀλλὰ καὶ τῶν περατικῶν θεμάτων (Թէոփ.)։ Վերջինս շատ անգամ Ասիոյ նահանգները τὰ περατικὰ θέματα հաւաքական անուամբ կը յիշատակէ։ Նոյն ոճով կը զանազանէ նաեւ Կոստանդինոս՝ θέματα τῆς δύσεως ἤγουν τῆς Εὐρώπης եւ θέματα τῆς ἀνατολῆς ἤγουν τῆς Ἀσίας.

Մեր՝ արաբացի մատենագրէն քաղած ծանօթութեանց մէջէն ամենայարգին է, մինչեւ այս ժամանակ կատարելապէս անծանօթ մնացած Թափլա թեմը, զոր ըստ de Goejeի՝ Թափրա կարդալու է τὸ τῆς Τάφρου καλούμενον θέμα. Պետութեան մայրաքաղաքը, մերձակայ արուարձանեայ վայրերովը հանդերձ, մինչեւ Անաստասեան պատը՝ ինքնակաց թեմ մը կը կազմէր։ De Goejeի ըրած այս սրբագրութեան ճշդութեանը մասին հնախօսական ոեւէ տարակոյս կամ դժուարութիւն մը չմնաց. զայս կը հաւաստէ այն նահանգին մէկ ստորագրութիւնը, զոր Մասուտիէն քաղելով հոս յառաջ կը բերենք. "Թայլա նահանգ (الطيل գրէ սխալ փխ.՝ الطفل), ուր կը գտնուի Կոստանդնուպոլիս։ Իւր սահմաններն են. արեւելքէն՝ Նեղուցը, որ Խազրաց Ծովէն մինչեւ Ասորւոց

Ծովը կը ձգուի, հարաւէն՝ Ասորւոց Ծով, արեւմուտքէն՝ պատ մը, որ Ասորւոց Ծովէն մինչեւ Խազրաց Ծովը կ՚երկննայ եւ կը կոչուի՝ Մակրուն Տիխոս (مقرون تيخوس), նշանակութիւնն է՝ երկայն պատ։ Այս պատին երկայնութիւնը չորս օրուան ճամբայ է եւ երկու օրուան հեռաւորութիւն ունի Կ. Պոլսէն։ Այս նահանգին մեծ մասը կը բաղկանայ գիւղերէ — որոնք թագաւորին եւ պատրկաց կը պատկանին — եւ արօտավայրերէ։

Τῆς Τάφρου կամ τοῦ Τείχους թեմը յոյն աղբերաց մէջ եւս յիշատակուած կը գտնենք սակայն մեզի ցարդ մթին մնացած էր։ Արդէն դիոկղետիանեան-Թէոդոսեան ժամանակը պետութեան մայրաքաղաքին համար՝ ըստ օրինակի Հռոմայ, առանձին վարչութիւն մը սահմանած էր, որուն գլուխը կը կոչուէր Կուսակալ Կոստանդնուպոլսոյ (ἔπαρχος τῆς πόλεως.) Նման Եգիպտոսի եւ Իլլիրիոյ կուսակալներուն, Կոստանդնուպոլսոյ կուսակալն ալ յետյուստինիանեան ժամանակները իւր վրան զինուորական պաշտօններ եւս առաւ։ Շատ հաւանական է, որ τῆς Τάφρου թեմը Թրակիոյ հետ միացընողը՝ Լեւոն Իմաստասէր կայսրն ըլլայ։

Թրակեան բանակաթեմը սահմանապահութեան պաշտօնն ունէր ընդդէմ հիւսիսային ազգաց։ Մաւրիկեայ օրով արդէն այս բանակաթեմին անունը յիշատակուած կը գտնենք։ Թրակեան գնդերը նախ ընդդէմ Աւարաց եւ յետոյ նաեւ Սլաւներու եւ Բուլգարներու դէմ ստիպուած էին բիւզանդեան պետութեան եւրոպական երկիրները պաշտպանել, որոնց ընդարձակութիւնը՝ նորանոր կորուստներու պատճառաւ, երթալով կը նուազէր։

Մակեդոնիա իբր առանձին թեմ մը Ը՟ դարուն վերջը կը յիշատակուի։ Այս թեմին մեզի ծանօթ առաջին հրամանատարը եղած է (813) Յովհաննէս պատրիկ եւ հրամանատար Մակեդոնիոյ.

(Թէոփ.)։ Ստաւրակիոսի՝ Սլաւներու վրայ տարած փառաւոր յաղթանակին վարձքն եղաւ, Մակեդոնիոյ՝ Թրակիայէ անջատուելով, ուրոյն բանակաթեմի մը վերածուիլը։

Պեղոպոնէսեան թեմին ծագումը Ը. դարուն վերջերը եւ Թ.-ին սկիզբները կրնայ եղած ըլլալ. այս թեմին առաջին զօրավարն եղած է՝ Թէոկտիստոս Պրոտոսպաթար։ Հելլաս թեմին ծագումն եւս, հաւանականագոյնս նոյն ժամանակներն եղած պիտի ըլլայ։ Իբն Խորդադբեի երկու վերջին թեմերու մասին ամենեւին յիշատակութիւն չընելը սոսկ միայն կրնայ մեկնուիլ, որ նոյն ատեն անոնք տակաւին Մակեդոնիոյ մասը կը համարուէին։

Անցնինք այժմ ասիական բանակաթեմերու։

Ոփսիկիոն՝ անձնապահ զօրաց գումարտակը, երեք զօրաբաժնի կը բաժնուէր — Պափղագոնիա, Ոպտիմատոն եւ Ոփսիկիոն։ Շատ հաւանական է որ, այս բաժանման հեղինակը Կոստ. Կոպրոնիմոս կայսրն ըլլայ, Արտաւազդայ կործանմանէն ետքը։ Արտաւազդ՝ կայսրութիւնը յինքն յափշտակել ուզող վերջին թիկնապահապետն եղաւ։ Այս դէպքը պատճառ տուաւ ասիացի թիկնապահաց պետին ունեցած հզօր իշխանութեանը չափաւորուելուն։ Գրեթէ սոյն նման պատճառը եղած պիտի ըլլան Հայկական բանակաթեմին հրամանատարին եւս ունեցած իշխանութեանը նուազելուն, զոր քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք։

Հաւանական է թէ Ոփսիկիոնի այս ստորաբաժանութեան հետեւութիւնն ըլլայ, մինչեւ նոյն ժամանակ սոյն գումարտակին բարձրագոյն հրամանատարութեան հետ կցուած “Պատրիկ„ տիտղոսին՝ հրամանատարին վրայէն բարձուիլը։ 765ին եւ 796ին յիշատակուած Ոփսիկիոնի հրամանատարք πατρίχιος տիտղոսը չեն կրեր։ Թէեւ 799ին Παῦλος πατρίχιος χαὶ χόμης τοῦ 'Οφιχίου կը յիշատակուի, սակայն յայտնի է թէ այս՝ Պաւղոսի

անձին հետ պատահական եղանակաւ յարած աստիճան մըն է եւ ոչ՝ պաշտաման վըրայ ի հարկէ կցուած։ Բուկելլարիոն ոչ շատ մեծատարած բանակաթեմին հրամանատարին Թ. դարուն ի պաշտօնէ Պատրիկ յորջորջուիլը շատ զարմանալի է, մինչդեռ անդին միեւնոյն աստն յերեւան ելած եւ իւր հաւատարմութեամբը համբաւաւոր Թրակեսիոն բանակաթեմը զուրկ էր այս բարձրաստիճան տիտղոսէն։ Տարակոյս չկայ որ Բուկեղարացւոց եւ իրենց հրամանատարին 793ին պետութեան ցոյց տուած մեծ ծառայութիւնը՝ զիրենք այսպիսի վարձուց արժանացուց։

Այս ժամանակէն սկսեալ պետութեան մէջ շարունակեալ ձգտում մը կը տեսնուի մեծատարած հրամանատարութեանց սահմաններն ամփոփելու, որպէս զի չըլլայ թէ հրամանատարք շատ զօրանալով, թագաւորութեան եւս թեկն ածեն։ Լեւոն Գ.ի աստն Թրակեսացւոց զօրաբաժնին Արեւելեան մեծ թեմէն անջատիլը վերը տեսանք. այժմ անկէ երկու ուրիշ սահմանագաւառք եւս կը բաժնուին, այսինքն՝ Կապադովկիա (հինն Կապադովկիա Բ.) եւ Սելեւկիա (հինն Իսաւրիա), որոնց կուսակալք՝ Արեւելեանէն բոլորովին անկախ հրամանատարութիւն ունէին։ Առաջինն առ Կոստ. Ծիր. կը կոչուի (վրն. Թեմ. 20, 1 եւ 10) Կապադովկիա փոքր, որ այն ինչ զանուն թեմի զանձամբ էառ։ Բացայայտ եւս կը գրէ "վրն. Վարչութեան պետութեան„ մէջ 224, 18, թէ յառաջագոյն Կապադովկիա Արեւելեան բանակաթեմին մէկ վաշտը (turma) կը կացուցանէր, որ յետոյ զատ գումարտակի կամ բանակաթեմի վերածուեցաւ։ Իսկ Սելեւկիա՝ անկախ ըլլալովն հանդերձ, երկրորդ կարգի հրամանատարութիւն ունէր միայն։ Ըստ հետեւորդի իւր կուսակալը ոչ թէ στρατηγός (հաստուածապետ), այլ պարզապէս κλεισουράρχης (սահմանապահ կոմս) կը յորջորջուէր։ Ասկէ բացա-

յայտ կը տեսնուի Սելեւկիա սահմանագլխաւորին՝ իւր «տասն ամրոցներովը», պետութեան համար ունեցած մեծ կարեւորութիւնը։

Վերջապէս Հայկական մեծ Բանակաթեմին ալ փոքր թեմի մ'ամփոփուիլը այս ժամանակները կ'իյնայ. Իրմէ կ'անջատուի՝ Սելեւկիոյ նման՝ Սահմանապահ կոմսի մ'իշխանութեան ենթարկուած Քարսիանոն թեմը, որ Ա. Գաղատիոյ եւ Ա. Կապադովկիոյ մասերէն կազմուած էր։ «Միջին կողմն աշխարհին (Գամրաց) անուանէր Քարսիանոն՝ յիշխանէ ումեմնէ Քարսիոն կոչեցելոյ — որ ընծայեցոյց զանձն երեւելի ի պատերազմունս մղեալս ընդդէմ Պարսից.» Կոստ. վսն. Թեմ. 20, 4։ Այս դիւանական աւանդութեան մէջ եթէ գտնուի իսկ պատմական բան մը, սակայն եւ այնպէս դժուարին է ժամանակը որոշել։ Թէոփիղեայ կամ Միքայէլ Աբբշռի՝ Արաբեանց դէմ մղած պատերազմներուն վրայ կարելի չէ մտածել, ինչու որ ըստ Իբն Խորդադբէի այս անուան գոյութիւնը առ նուազն մինչեւ Միքայէլ Թոթով կրնայ յետաձգուիլ։ Իրենեայ եւ Նիկեփորեայ ընդդէմ Արաբացւոց տուած ճակատներն ալ անյաջող ելք մ'ունեցած էին։ Ուստի եւ այս եղանակաւ կարելի չէ մեկնել։ Քարսիոնի՝ Հայկական թեմէն բաժնուելուն պատճառն ի հարկէ բոլորովին տարբեր բան մ'ըլլալու էր։

Կոստանդինոս կայսրը 15 Յունուար 793ին անմիտ ու անխորհուրդ գործ մը կ'ընէ, զԻրենէ՝ իւր մայրը, դարձեալ դահակալութեան ամբառնալով։ Այսպիսի նորութեան մը դէմ Հայկական թեմը խռովութիւն կը յարուցանէ եւ իւր ընդհ. հրամանատար զԱլէքսը, որ պաշտօնէն վար առնուելով Կ. Պոլիս կոչուած ու Պատրիկ տիտղոսն ընդունած էր[1], սպառնալեօք ետ կը պահանջէ։ Հետեւեալ

[1] Թէոփ. 724, 8։ Այս շատ կարեւոր կտորէն կ'իմանանք թէ, Հայկական թեմին հրամանատարութիւնը՝ նոյն ատենները ոչ-Պատրկաց եւս կը շնորհուէր։

տարին 793/94 իրաց վիճակը շատ աւելի կնճռեալ
կերպարանք կ՚առնու. “Ցայսմ ամի լուեալ Հայոց,
եթէ (կայսրն Կոստանդինոս) եա խլել աչս զԱղեք-
սեայ, կալեալ զզօրավարս իւրեանց զԹէոդորոս եւ
զԿամուղիանոս պատրիկ՝ արկին ի բանտ: Իբրեւ զգաստ
լինէր այսմ Թագաւորն, առաքէր իմերայնոցն զԿոս-
տանդինոս Արտաշիր զփոխանակ-անձնապահապետ
իւր եւ զՔրիւսոքերէս զօրավար Բուկեղարացւոց,
ընդ գունդս իւրաքանչիւր Թեմիցն, զի ի հնազան-
դութիւն զնոսա ածիցեն: Իսկ Հայոց հարեալ նոցա
ի դիմի, զերկոսին եւս զառամբ ածին եւ կուրացու-
ցին. բազումք անկան յերկոցունց կողմանց յառաջ-
նում ամի ընդդիկտիոնի, յամսեանն նոյեմբերի...
Ցեա հանդիսի Ս. Զատկի՝ կայսրն զամենայն հա-
մօրէն գումարտակսն զիւրաքանչիւր Թեմիցն շուրջ
զիւրեւ առեալ խաղաց գնաց ի վերայ Թեմին Հայոց
մարտի պատերազմաւ: Ի քաններորդ եւթներորդ
աւուր ամսեանն Մայիսի, յառաջնում ամի ընդդիկ-
տիոնի, յաւուր կիւրակէի Պենտակոստէից՝ հարան
ընդ միմեանս. այլ նենգ գործեալ նիզակակցացն
Հայոց մատնեցին զնոսա. եւ կալեալ (կայսեր) զպար-
տեալսն զամենայն, եա հատանել զգլուխ զԱնդրո-
նիկեայ՝ անձնապահի եւ զնոցին փաշտապետի,
զԹէոփիղեայ փաշտապետի եւ զԳրիգորի եպիսկո-
պոսի Սինոպեցւոց քաղաքին: Իսկ զոմանս ի Թեա-
ցելոց անտի մատնեաց ի տանջանս եւ զայլս աքսո-
րեաց: Եւ հանեալ արս բիւրաւորս յամրոցէ անտի
(Կողոնիայ), եմոյծ զնոսա կապեալս ի քաղաքն ընդ
դուռն Բղաքեռնացւոց: Ի քաններորդ չորրորդ
աւուր Յունիս ամսոյ, յերկշաբաթւոջ, յերեսս իւ-
րաքանչիւր ի նոցանէ սեւադեղով դրոշմեալ նշա-
նակէ՝ 'Հայ նենգաւոր, եւ ցրուէ զնոսա ընդ Սիկի-
լիա եւ ընդ այլ կղզիս:„ Թէոփ. 726, 5—727, 7:

Զարաբարոյ մօրն ազդեցութեան տակ եղող
աննկարագիր կայսրը, իւր անձնական իշխանու-
թեան ամենահաւատարիմ նեցուկներն ալ այս

եղանակաւ քայքայեց փճացուց։ Հայկական դումարտակին մէջ անթիւ անհամար հայազգի զօրականք կը ծառայէին։ Լեւոն Գ.ի ժամանակ, Արտաւազդ՝ իւր հատուածապետը, ինչպէս անունէն իսկ յայտնի է, ի ծնէ Հայ էր (Թերեւս Պահլաւունի։) Հայ նախարարք (σατράπαι) եւ ազատք (Ἄζατοι) Վրացւոց հետ հռոմէական այրուձիոյն (Καβαλλαριχὰ θέματα) ամէնէն ընտիր մասը կը կազմէին։ Արդ այս արի ու անվեհեր դունդը իւր նախկին մեծութենէն բոլորովին մերկացած՝ աստիճանաբար կ'ըլլայ։ Հեստ ու ըմբոստ զօրականներէ բաղկացած քանի մը ջոկատ Սիկիլիոյ ու արեւմտեան կղզեաց պատժոյ զօրանոցները կը ղրկուին, ուր զինուորական ծառայութիւնը մշտնջենաւոր պատերազմ մըն էր ի կեանս եւ ի մահ ընդդէմ սպանիական-ափրիկեան Կորսարաց։ Հայկական բանակին դէմ ձեռք առնուած այսպիսի միջոցներն ահա սկիզբ եղան, այն բանակաթեմին՝ քանի մը մասանց բաժնուելով, երկու նոր — Քարսիանոն եւ Խաղդիա (Պոլեմոնեան Պոնտոս եւ Փասիսի մէկ մասը) — զօրաբաժիններու ծնունդ տրուելուն։ Քարսիանոն մինչեւ նոյն ատեն Հայկական թեմին մէկ վաշտն էր։ Անկախութեան բարձրացած այս զօրաբաժնի հրամանատարին պատուոյ աստիճանը՝ առ ժամս Սահմանապահ կոմս էր լոկ։ Հազիւ հարիւր տարի ետքը ընդհ. հրամանատարութեան աստիճանին կը բարձրանայ։ Կապադովկիոյ նահանգին Հայկական բանակաթեմէն անջատուելէն ետքը, Սեւ ծովու ծովեզերեայ արեւելեան երկիրներն ալ Հայկականէն զատուելով ուրոյն թեմի մը կը վերածուին՝ Խաղդիա անուամբ, որ նախնական ժամանակներէ հետէ ազգագրական տեսակէտէ առեալ մեծ նշանակութիւն ունեցող եւ միանգամայն շատ հին ազգերու բնակարան եղող այս ծովեզերքին անունն էր։ Այս զօրաբաժնին եւս հրամանատարը հաւանականագոյնս առաջնոյն պէս՝ Սահմանակոմս եղած պիտի ըլլայ։

Թ.

Իւրաքանչիւր գաւառաբաժնին ունեցած զինուորական զօրութիւնը՝ ըստ Կոդամայի։

De Goeje Իբն Խորդադբեհի Հրատարակութեան ետեւը սա մէկ յաւելուածն ալ կցած է՝ „Extraits du livre de l'impôt foncier par Abou'l-Faradj Kodâma ibn Ga'far le secrétaire" (տես էջ՝ 144 ff). Աբու'լ Ֆարաջ Կոդամա իբն Ջաֆար բաղդադցին՝ իւր բիւզանդեան թեմերու համառօտութեանը մէջ պարզապէս Իբն Խորդադբեհի գիրքը ծայրաքաղ ընդօրինակած է. սակայն ինքն եւս իւր կողմանէ շատ կարեւոր յաւելուածներ վրան աւելցուցած է, որոնցմէ կ'իմանանք նոյն ժամանակուան իւրաքանչիւր զօրաբաժնին ունեցած զօրութիւնը։

Ա. Յայսկոյս Նեղուցի գտնուող երեք նահանգք.

Անուն զումարտակին	Զօրութիւնը
1. Թաբլա (բնագիրը՝ Թաճալա)	24.000 զինուոր
2. Տարակիա Հրամորի. մը տակ	5.000 "
3. (Մակեդոնիա)	կը պակսի։

Բ. Յայնկոյս Նեղուցի գտնուող տասնումէկ նահանգք.

Անուն զումարտակին	Զօրութիւնը
4. Աֆլաջունիա	10.000 զինուոր (°)
5. ալ-Ոպթիբատի . . , .	4.000 "
6. ալ-Ոպսիկ	6.000 "
7. ալ-Թարգասիս	6.000 "
8. ան-Նաթոլիկ	15.000 "
9. Սալուկիա	5.000 "
10. ալ-Կաբադոկ	4.000 "
11. Խարսանիա	4.000 "
12. ալ-Բուկոլար	8.000 "
13. ալ-Արմինիակ	4.000 "
14. ալ-Խալդիա	4.000 "
Ընդ ամէնը . .	70.000 զինուոր։

Բանակաթեմերու ամբողջական գումարը 60.000ը չ'անցնիր։ Հոս այս համեմատական ցուցակին մէջ Պափղագոնիան եւս կը պակսէր. որուն de Goeje թէութեամբ 10.000 զինուոր վերագրած է։ Սակայն Պաղագոնիոյ պէս աննշանակ ու վատահամբաւ զօրաբաժնի մը համար այսչափ բազմաձեռն գունդ ենթադրելը՝ ըստ իս շատ չափազանց է։ Պափղագոնիոյ զօրաբաժինը վատ էր. *Τὸ δὲ θέμα τὸ καλούμενον Παφλαγόνων ἀρχαιότατον ἔθνος ἐστί καὶ ἐπίψογον, ἐπὶ ἀναισχυντίᾳ τε καὶ κακοτροπία διαβαλλόμενον.* (Թեմն որ կոչի Պափղագոնացւոց, է ազգ ինչ յիմար եւ խոտան եւ անուանի լրբութեամբն իւրով եւ նենգութեամբ). Կոստ. վասն Թեմ. 29, 5։

Եթէ այս բանակաթեմը իրապէս 10.000ի զօրութիւն ունենար, անշուշտ այլոց առջեւ աւելի մեծ վարկ ու համբաւ կը վայելէր։ Յամենայն դէպս Պափղագոնիա սակաւաձեռն զօրաբաժին մ'ունեցած պիտի ըլլայ։ Ասոր ներհակ Հայկական բանակաթեմին համար միայն 4000 մարդ չափազանց անհաւանական է, նոյն իսկ եթէ ենթադրելու ալ ըլլանք, որ սոյն բանակաթեմը իւր Է՟ եւ Ը՟ դարու սկիզբները ունեցած փայլը սակաւ ինչ նսեմացուցած էր։ Սակայն Պատրիկ մը 4000 հոգւոյ վըայ հրամանատարութիւն չ'ըներ։ Ուստի շատ հաւանական է, որ ընդօրինակողը յաջորդ Խաղդիա թեմին 4000ը, անմտադրութեամբ վերնոյն գրած ըլլայ։ Ըստ հետեւորդի, ես Հայկական թեմին 4000ը կը փոխեմ 10.000ի. իսկ Պափղագոնիոյ կը թողում 4000 միայն. ասով ասիական երեք Պատրկաց հրամանատարութեան տակ կը գտնուին, ասիական երեք մեծագոյն գումարտակք, այսինքն՝

Արեւելեան 15.000
Հայկական 10.000
Բուկեղարիոն 8.000

Վերջապէս կողմանս այս զօրաբաժիններու մասին հետեւեալ ծանօթութիւնն ալ կու տայ de Goeje էջ 199. Մահմետական պետութեան դիմաց ճակատ առ ճակատ կեցած այս սահմանումէկ նահանգաց մէջ գտնուող ձիաւոր ու ոտանաւոր զօրաց ամբողջական գումարը 70.000ի կը հանի, առանց գուգաղն ի միասին հաշուելու։

Իբն Խորդադբէհ (հմտ. de Goeje էջ 88 ff.) Պատրիկներու մասին տուած տեղեկութիւնն ալ շատ կարեւոր է. իւր ըսածին համաձայն վեց Պատրիկ Կոստանդնուպոլիս եւ վեցը նահանգները կը նստէին։ Ասոնց երեքը, այսինքն՝ Ամուրիաի, Անկիւրիոյ եւ ալ-Արմինիակի Պատրիկները, յայնկոյսնեղուցի գտնուող թեմերու (περατικὰ θέματα) կը վերաբերէին։ Բուկեղարիոն թեմին զօրավարին Պատրկութեան բարձրանալը հաւանական է թէ 793/4 թուականին այն զօրաբաժնին զօրավար Քրիստոֆորոսի՝ Հայոց գումարտակին մէջ ծագած ապստամբութեան զսպուելուն համար ըրած մեծ ծառայութեանցը փոխարէն տրիտուր մ՚եղած պիտի ըլլայ։ Կոստանդինէ ու Իրենէէ այնպէս խստագոյնս պատուհասակիր եղած հայադուրդ գումարտակը կ՚երեւայ թէ իւր հայրենակից — Լեւոն Ե.ի (813—820) առջեւ դարձեալ շնորհք կը գտնէ։ Ինքը գահը բարձրանալէն եաքը՝ զՄանուէլ, Միքայէլի տաղանդաւոր որդին, որ Թանգարեան անկած տան անձնատուր էր եղած, Պատրիկ տիտղոսով կը պատուէ. καὶ Μανουὴλ δὲ τὸν Μιχαὴλ πρωτοστράτορα πατρικίοις ἐγκαταλέξας καὶ στρατηγὸν τιμήσας τῶν 'Αρμενίων, „οὐκ ἔδει σε“ ἔφη „πρὸς τὸν κατ' ἐμοῦ ὁπλίζεσθαι πόλεμον, σύμβουλον τοῦ βασιλέως καὶ τῆς Προκοπίας γενόμενον. Թէոփ. Հար. 24, 2 ff. Իբն Խորդադբէհ ասիական բանակաթեմերու մասին պատմածներուն սոսկ ըլլալուն նշանաւոր ապացոյց մ՚ունինք — Թրակեսեան

թեմի զօրավարին, Թէոդորայ կայսրուհւոյն ու Վարդայ եղբօր — Պետրոնեայ՝ 863ին Եփեսոսի մօտ, Պոսոն գիւղի ու Լալական գետի քով եւ Գիւրիսեան դաշտի վրայ ընդդէմ Արաբացւոց տարած մեծ յաղթութեան ստորագրութիւնը։ Պատմագիրն այս դէպքը ճշդիւ ու մանրամասն կը ստորագրէ.

"Երբ Պետրոնաս կ'իմանայ, թէ թշնամին այս կողմը բաւական զարկած է, իւր առաջին ջանքը կ'ըլլայ՝ անոր փախստեան ամէն ճամբաները գրաւել բռնել։ Ուստի եւ շուտ մը Հայկական ու Բուկեղարեան գումարտակներու զօրավարները՝ գողոնիացի ու պափլագոնացի գնդերու հետ հիւսիսային կողմը կը կարգէ։ Հարաւային կողմը կը կեցընէ Արեւելեան, Ոփսիկիոն ու Կապադովկիոյ գումարտակներու զօրավարները, Սելեւկիոյ ու Քարսիանոն սահմանակալութեանց զօրաբաժիններովը։ Իսկ արեւմտեան կողմն ինքը կը բռնէ չորս կայսերական անձնապահ գնդերու, Թրակիոյ ու Մակեդոնիոյ զօրավարներուն հետ, որոնք սովոր էին Բուլղարաց հետ խաղաղութիւն եղած ատեն, ասիացի գնդերու հետ միացած պատերազմելու. առնցմէ զատ Թրակեսեան գումարտակն եւս իւր հետն էր առած։" Թէոփ. 181, 9—20։ Այս չորս τάγματα βασιλικά (կայսերական գունդք) ըսուածը կը համապատասխանէ Կոդամի[1] յիշատակած կայսերական անձնապահաց չորս τάγματα՝ χαβαλλαρικά

[1] Կոդամա՝ իւր Կիտաբ ալ Խարաջ անուն մատենին մէջ (Հրտ. de Goeje Bibliotheca geographorum Arab. P. VI) էջ 196 ff. հետեւեալը կը գրէ Կ.Պոլիս նստող գնդերու մասին. "Կոստանդնուպոլիս, արքայանիստ քաղաքը կեցող զօրաց թիւը 24.000 կը հաշուուի, որոնց 16.000ը ձիաւոր եւ 8000ը հետեւակ են։ Ձիաւորները չորս գնդի կը բաժնուին։ Առաջինը՝ 4000 հոգւով կը կացուցանէ Սխոլարեան գունդը, մեծ Դոմեստիկի հրամանատարութեան տակ. միեւնոյն ժամանակ նաեւ ընդհ. Հրամանատար է բովանդակ-

= ձիաւորաց գնդերուն։ Թէոփանեայ պատմածին՝ Կողամայէն ունեցած տարբերութիւնք միայն սաչափս է, որ Խաղդիա թեմին անունը հոս կը պակսի, բայց անոր տեղ դրուած է Կողոնիա։ Սակայն կարելի չէ ենթադրել, թէ Կողոնիա՝ Խաղդիա թեմին ուրիշ մէկ անունն ըլլայ, վասն զի յետագայ ժամանակները Կողոնիա թեմը կազմող երկիրները՝ Իբն Խորդադբէի ժամանակ տակաւին Հայկական բանակաթեմին կը վերաբերէին։ Կողոնիա գեվերջնոյն մայրաքաղաքն էր, մինչ արդէն Խաղդիա՝ Հայկական բնակաթեմին քով գոյութիւն ունէր իբր զատ եւ ուրոյն բանակաթեմ։ Հաւանականագոյնս Κολωνείαι յաջորդող [καὶ Χαλδίας] անունը պարզապէս աչքի վրիպմամբ ինկած պիտի ըլլայ։ Կողոնիայի՝ զատ բանակաթեմի վերածուիլը, յամենայն դէպս Թէոդորայի առեններ կրնայ պատահած ըլլալ։ Երկու զօրաբաժիններու այրուձին գրեթէ միշտ իրարու հետ միացած կը յիշատակուին։ Այսպէս Բարսեղ Մակեդոնացին զանոնք միասին կը ղրկէ, ընդ մէջ Եփրատայ եւ Արածանւոյ արշաւանք դնելու. ἰδίᾳ δὲ τοὺς Χάλδους καὶ Κολωνειάτας τὴν μεταξὺ χώραν Εὐφράτου καὶ Ἀρσίνου κελεύσας καταδραμεῖν. Թէոփ. Շար. 269, 16։

բանակին եւ կարգադիր զօրաժողովներու։ Երկրորդ գունդը նոյնպէս 4000 հոգւով, կը կոչուի — Ցակսիս։ Դրունգարիը հրամանին տակ գտնուող՝ նմանապէս 4000է բաղկացած երրորդ — Եկսկուբիտք (ἐξκούβιτον) գունդը կը ներկայացընէ անձնապահաց դասը։ Չորրորդը Սկուտարեանք՝ 4000 հոգւով, որոնք թագաւորին ճամբորդութեանցը միշտ կ'ընկերանային։ Հետեւակազօրն երկուքի կը բաժնուի, մին կը կոչուի՝ Ոպտիմատէս, միւսը՝ Նումերա. իւրաքանչիւրը 4000 հոգւով։" Այս անուանց մեծագոյն մասին ձեւը ենթադրական է. վասն զի յոյն անուանց արաբական բնագրէն ընթերցումը՝ տառերու սխալ կիտադրութեանց պատճառաւ, շատ դժուարացած է։

Ժ.

Ասիական Թեմերու քաղաքները՝ ըստ Խորդադբէի եւ Կ. Ծիրանածնի։

Խորդադբէ գրեթէ ամէն մէկ նահանգին գլխաւոր քաղաքն եւ միւս ամրոցաց թիւը կը նշանակէ։ Եթէ ասիական թեմերուն մասին Խորդադբէի աւանդածները՝ Կ. Ծիրանածնի գրածներուն հետ համեմատելու ըլլանք, շատ մեծ համաձայնութիւն այս երկուքին մէջ կը տեսնենք։ Խորդադբէի ամրոց անուանածները՝ Ծիրանածնի քով πόλεις ἐπίσημοι (նշանաւոր քաղաքք) նշանակուած են։ Ահա երկուքին համեմատական տախտակը՝

Պափղագոնիա.

որ հինգ ամրոցունի. (Խորդադբէ։)

Պափղագոնիոյ նշանաւոր քաղաքներն ասոնք են՝ 1. Գանգրա՝ մայրաքաղաք. 2. Ամաստրա, 3. Սորա, 4. Դադիբրա, 5. Յոնոպոլիս, 6. Պոմպէուպոլիս Կ. Ծիր. էջ 30։

Ոպտիմատոն.

Այս նահանգն ունի տասը ամրոց եւ Նիկոմեդիա... քաղաքը։

Ասոր նշանաւոր քաղաքներն են՝ 1. Նիկոմեդիա՝ մայրաքաղաք, 2. Հեղենոպոլիս, 3. Պրենետոս, 4. Աստակոս, 5. Պարթենոպոլիս. էջ 27։

Ոփսիկիոն.

ունի տասը ամրոց եւ Նիկիա անուն քաղաքը։

Ոփսիկիոն անուանուած թեմին ունեցած նշանաւոր քաղաքներն ասոնք են՝ 1. Նիկիա՝ մայրաքաղաք, 2. Կոտիւէոն, 3. Դորիւլէոն, 4. Միդէոն, 5. Ապամէա, 6. Միւրլէա, 7. Ղամփսակոս, 8. Պարիոն, 9. Կիւզիկոս, 10. Աբիւդոս. էջ 26։

Իբն Խորդադբէ առանց մայրաքաղաքի տասը քաղաք կը հաշուէ։

Թրակեսեան թեմին համեմատութիւնը չենք կրնար ընել, վասն զի Իբն Խորդադբէ՝ Եփեսոսէ զատ միայն չորս ամրոց կը նշանակէ, մինչդեռ Կոստանդին՝ 21է աւելի, որոնց մէջէն դժուարին է 4 զինուորական ամրոցները ստոյգ որոշել։ Նմանապէս Արեւելեան բանակաթեմին մէջ՝ Ամուրիա քաղքին հետ 4 ամրոց եւ դեռ ուրիշ 30 բերդ կը յիշատակէ։ Կոստանդնի համեմատական տախտակը հոս զմեզ թողլէք կ'ընէ։

Քարսիանոն.

Բաց ի Խարշանա (خرشنة) գլխաւոր քաղքէն, ուրիշ դեռ չորս ամրոց ալ ունի։

Առաջին կուսակալութեան (Քարսիանան) մէջ չորս նշանաւոր քաղաք կայ. 1. Կեսարիա՝ մայրաքաղաք, 2. Նիւսա՝ քաղաք, 3. Թերմա, 4. Հաւեգեպոդանդոս. էջ 20։

Ասոնք Հիերոկլեայ՝ Ա. Կապադովկիոյ մէջ յիշատակած քաղաքներն են։ Քարսիանոն թեմը (սահմանագաւառը) Թ. դարուն՝ Ա. Կապադովկիոյ ունեցած տարածութեանը կը համապատասխանէր։ Լեւոն Զ. Փիլիսոփան (886—911) Բուկեղարիոն եւ Հայկական թեմերէ մեծատարած երկիրներ կտրելով՝ Քարսիանոնի հետ կը միացընէ։

Բուքեղարիոն

Հոս կը տեսնուի Անկիւրա քաղաքը. Սամալա եւ տասնուիրեք ամրոց։

Բուկեղարիոն թեմը կազմող քաղաքներն են՝ 1. Անկիւրա մայրաքաղաք Գաղատացւոց, 2. Կղաւդիուպոլիս՝ այս եւս մայրաքաղաք Մարիանդինացւոց, 3. Հերակղիա, 4. Պրուսիաս, 5. Տէիոն. էջ 28։

Լեւոն քրիստոսաէր կայսեր ժամանակ Կապադովկիոյ փոխանցուեցան Բուկեղարիան թեմին հետեւեալ զինուորական շրջանակները (βάνδα). տեղակալու-

թիւն* (τοποτηρησία) Բարետայ, տեղակալութիւն Բաղբադոնեայ, տեղակալութիւն Ապոնեայ եւ տեղակալութիւն Ակարբեայ. վասն Վարչ. պետ. 225,5:

(Նոյն) Լեւոն քրիստոսասէր կայսեր օրով, Բուկեղարիոն թեմէն՝ Քարսիանոն թեմին փոխանցուեցան հետեւեալ զինուորական շրջանակները. տեղակալութիւն Միւրիոկեփաղեայ, տեղակալութիւն սրբոյ Խաչի եւ տեղակալութիւն Բերինուպողեայ. որոնցմով կազմուեցաւ զինուորական վիճակ մը (τοῦρμα), որ այժմ Սանիանա կ'անուանուի (Կոստ. անդ 225, 15):

Ուրեմն Բուկեղարիոն թեմը՝ յառաջ քան Լեւոն Զ.ի ըրած նորոգութիւնքը, 5 քաղաք, 4 զինուորական վիճակ կամ տեղակալութիւն + 3 զինուորական վիճակ կամ տեղակալութիւն ունէր, ուստի եւ ընդ ամէնը կ'ըլլայ 12 զին. վիճակ: Եթէ Իբն Խորդադբէի թուերը ճիշդ են, մեզի երեք անուն դեռ կը պակսի:

Հայկական բանակաթեմ.

Ունի Կոլոնիա եւ Կապադովկիա Գ., որ այժմ տասնուվեց ամրոց: Հայկական բանակաթեմ կը կո-

---

* Բանակաթեմը կը բաժնուէր զինուորական վիճակներու, վիճակը՝ կը ստորաբաժանուէր դարձեալ զին. շրջանակներու կամ գաւառակներու, որոնք տեղակալութիւնք կ'անուանուէին: Du Cange իւր միջին դարեան կամ ոչ-դասական յունարէն լեզուի համար հեղինակած սքանչելի բառարանին մէջ տեղակալութիւն բառն ասանկ կը մեկնէ. Τοποτηρησία — Vicariatus. Scribit Porphyrogenitus lib. I. de Them. c. 16. *Στρατηγίδας*, seu Thematum et provinciarum praefecturas divisas fuisse *εἰς τούρμας*, turmas vero *εἰς βάνδα, ἤτοι τοποτηρησίας*... Հմմտ. անդ նաեւ *βάνδον* եւ *τούρμα* բառերուն մեկնութիւնը: Ծ. Թ.

չուի, եօթը քաղաք ունի. Ամասիա, Իբօվրա, Զաղիքոս, Անդրապա, Ամիսոս. Նէոկեսարիա. Սինոպէ. էջ 21,5։

Կողոնիա անաուիկ եւ սեպ ամրոց մըն է. եւ այս փոքրիկ քաղքին անուամբը երկիրն ալ Կողոնիա կը կոչուի .. Սկիզբն է՝ Փոքր Հայք, սկսելով Նէոկեսարիա քաղքէն եւ Փաղակրոս անուն լեռնէն, կը տարածուի մինչեւ Արաւրակացւոց քաղաքը ... եւ կը հասնի մինչեւ Նիկոպոլիս եւ Տեփրիկէ ... Այս է Կողոնիան. վսն. Թեմ. 31,7։

Սեբաստիա Թեմն ալ նմանապէս Բ. Հայքէն կը սկսի. վսն. Թեմ. 32,2։

Լեւոն քրիստոսասէր կայսեր ժամանակ... Հայկական բանակաթեմէն՝ Քարսիանոն բանակաթեմին անցուեցան հետեւեալ զինուորական վիճակները. տեղակալութիւն Կոմոդրոմեայ, տեղակալութիւն Տաբիայ. վասն Վարչ. 225.6։

Լեւոն քրիստոսասէր կայսեր ժամանակ, Լարիսա՝ Սեբաստիոյ մէկ վիճակն էր. վասն Վարչ. 227,6։

Կամախ վիճակը՝ Կողոնիաի բերդն էր. վասն Վարչ. 226,8։

Կողոնիան եւս Հաշուին մէջ առնելով՝ 16 քաղաք կ'ունենանք, ուստի եւ Իբն Խորդադբէի նշանակած թուէն մէկ պակաս, եթէ վերջինս սխալմամբ Կողոնիան հաշուէն դուրս ձգած չէ։

Խաղդիա.

Վեց ամրոց ունի։

Խաղդիա անուանուած թեմն ու Տրապեզուս մայրաքաղաքը՝ գաղթականութիւնք են Հելենացւոց. վսն. Թեմ. 30,9։

Եկեղեաց գաւառը Խաղդիոյ կը վերաբերէր. վասն Վարչ. 226,9։

Ներքին եւ միջին կողմերը՝ Փոքուն Հայոց սահմանագլուխներն են։ Աստ կը վկայեն ինքնին իսկ իրենց անունները. Եկեղեաց. Սպեր եւ Խոզան*. վասն Թեմ. 30,11։

---

* Մեծ Հայոց այս երեք գաւառներուն անուանց ձեւերը յոյն բնագրին մէջ շատ խանգարուած են։ Առ Կոստանդեայ վսն. Թեմ. 30, վսն. Վարչ. 186, 187, 226 եւն ստէպ յիշատակուած Κελτζηνή անունը, որ սկզբնատառ 'A կամ 'E ձայնաւորին կորստենէն զատ՝ բուն նախնական տիպարէն շատ մեծ խոտորում մը չի ցուցըներ, քովը յիշատակուած միւս գաւառներուն տեղագրական դիրքէն հետեւցընելով, կը համապատասխանէ Բարձր Հայոց՝ Եկեղեաց գաւառին։ Արտաքին մատենագրաց (Ստր., Պտղոմ., Պրոկ. եւն) ծանօթ է այս գաւառը 'Ακιλισήνη կամ 'Ακιλησήνη անուամբ։ Συιρίτης անուան մէջ — որ նոյն է Բարձր Հայոց Սպեր գաւառին հետ — եթէ ուղղակի սոյն անուան յունականացած Συσπιειρήτις (Ստր. ԺԱ.) ձեւին աղաւաղումը չէ, յայտնի կը տեսնուի յն. π = ղ տառին սխալմամբ ս ի փոխուած ըլլալը։

Դժուարին է Կոստանդնի քով անգամ մը միայն յիշուած Γουζάνον անծանօթ գաւառին աշխարհագրական դիրքն որոշել։ Եթէ հնչման նայինք, շատ կը մերձենայ Վանայ ծովու հարաւային կողմը գտնուող արղի Խիզան գաւառակին, եւ կարելի իսկ էր իրարու հետ նոյնացընել, եթէ ստորագրութեան համապատասխանէր։ Կայսեր ըրած տեղագրութեան համաձայն, Փոքուն Հայոց եւ Խաղտեաց թեմին սահմանագլխոց կից ըլլալու են այս վերոյիշեալ գաւառները. ապա ուրեմն Բարձր Հայք եւ Չորրորդ Հայք կարելի է միայն խնդրեալ գաւառին տեղը փնտռել։ Սակայն միւս կողմանէ Մատենագիրը նաեւ Խոզան (τὸ τοῦ Χοζάνου) անուան վսն. Վարչ. 226,3. անծանօթ չըլլալուն, ի հարկէ կը ստիպուինք համարելու, թէ հոս երկու իրարու սակաւ ինչ նոյնահնչիւն անուանց շփոթում մը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ։ Բայց այս շփոթումը ոչ թէ Խոզան եւ Խիզան անուանց մէջ որոնելու ենք, այլ բոլորովին զատ

Տրապեզոն եւ Նիկեղեաց գաւառն իրապէս Խաղդիոյ կը վերաբերէին. իսկ միւս մնացածները գուցէ թէ Տրապեզեայ իշխանութեան տակ եղող եպիսկոպոսութիւններէ ըլլան, Հմմտ. Գէորգ Կիպր. Հրտ. Հ. Գելցեր 1642 ff. ὁ Χεριάνων, ὁ Χαματόζουρ, ὁ Χάλ, ὁ Παίπερ (այժմ Բայբուրդ), ὁ Κεραμέων, ὁ Λερίου, ὁ Βιζάνων. (Ուստի եւ Յուստինիանուպոլիս անունը դարձեալ անգործածական եղած էր։)

Սելե-կիա.

Այս նահանգին Սելեւկիոյ-ներքին եւ մէջին մասմէջ կայ Սալուկիա սերը Դեկապոլիս կը կոչուէին եւ

տեղ: Ս. Գրոց տեղեակ կայսր մատենագիրը Խաղդիա անուան ծագման վրայ խօսելով, այսպէս կը ստուգաբանէ. "Զայս (այս է՝ եթէ սահմանակից Փոքուն Հայոց իցեն) հաւատարիմ ասեմ եւ անուանքն իսկ նոցա՝ Նկեղեաց, Սպեր եւ Խոզան (Γοιζάνον) զորոց վկայեն եւ սուրբ Գիրք, ի Դ. Թագաւորութիւնս: Ցորժամ Ասորեստանեայք զբնակիչս Սամարիայ ի գերութիւն վարեցին, բնակեցուցին զնոսա զգետովն Գովզանայ: Այլ զԽաղդիա անունն՝ ի Պարսից եւ յառաջին գաւառէ անտի իւրեանց – ի Քաղդիայ, ընկալան, յորմէ եւ անունն իսկ նոցա. (վսն. Թեմ. 30, 11—17:) Այս ծիծաղելի ստուգաբանութեամբ Կոստ. Խաղդիան կը փոխադրէ մինչեւ Մարաց աշխարհը: Դ. Թագաւորութեանց մէջ ժէ. 6. կը կարդանք "Բնակեցոյց զնոսա... զգետովն Գովզանայ եւ զլեռամբքն Մարաց (լտ. juxta fluvium Gozan, in civitatibus Medeorum). Արդ ո՞վ չի տեսներ Կոստանդնի աշխարհագրական սխալ դիտողութիւնը, որով երկինք ու երկիր իրարմէ հեռաւորութիւն ունեցող՝ Գովզան գետը, որ Կասպից ծովը կը թափուի, համեմատութեան կը բերէ, կամ ճիշդ եւս կը նոյնացնէ մեր Խոզան գաւառին հետ, Նկեղեացը՝ Ալաթայ ('Αλαέ). իսկ Սպերը՝ Աբովրայ ('Αβώρ): Անուանցս մասին հմմտ. Դ. Թագաւորութեանց ժէ, 6: Հմմտ, նաեւ Brosset, Deux historiens arméniens etc. էջ 222, ծն. 1:

Ժ. Թ.

եւ ուրիշ տասը ամ-րոց:

են՝ 1. Գերմանիկիա-պոլիս, 2. Տի-բերիա-պոլիս. 3. Դոմիտիա-պոլիս. 4. Զենոպոլիս. 5. Նէապոլիս, 6. Կլաւդիա-պոլիս, 7. Իրենո-պոլիս, 8. Կեսարիա, 9. Դալու-սանդոս, 10. Դիոկեսարիա:

Կապադովկիա:

Իրեն խորագրէ՝ նահանգներուն տարբերու-թեանը մէջ ընդհանրապէս միայն ծայրագաւառա-ները յանուանէ կը յիշատակէր, իսկ ամրոցներուն միայն թիւը նշանակելով կը գոհանար. ընդհա-կառակին Կապադովկիոյ ուղղահայեաց տարբե-րութեանը մէջ՝ քաղաքաց անուններու բազմու-թիւն մը եսեւէ եսեւ կը շարէ.

1. Կորա φρούριον τὸ καλούμενον Κόρον վճռ. Թեմ. 21,5:

2. Հասին (حصن) = Հիսն ու-Մանսուրա (Ալաւուց գղեակ).

3. Անթիգուա.

4. Ալ-Ախրար.

5. Դու՛լ Քիլա՛ կամ Զատաթրան = Հերակլիա-Կիւբիստրա, տ. էջ 84:[1] Ասոնցմէ զատ գետ 14 ամրոց կը յիշատակէ, որոնց մէջէն Մա-թամիր երկիրին մէջ կը գտնուին՝

6. Մաջիդա.

7. Բալանսա (Բալիսա).

8. Մալանդասա.

9. Կունիա.

10. Մալակուբիա = Մալակոպէա (Թէոփ.)

11. Բադալա (Թավալա) = Անդաբալիս.

12. Բարբասա.

13. Սալամոն:

---

[1] Հմմտ. նաեւ Ramsay, the historical geography of Asia Minor p. 340 ff. ուր արաբացի աղբիւրներէ յիշատա-կուած կարգ մ'անուանց կը ջանայ համեմատել, սակայն առանց որոշ հետեւութեան. Դու՛լ Քիլա՛ի մասին տուած մեկնութիւնը բաւարարէն պակաս է:

Անուանց ձեւերուն ընդօրինակութեանցը մէջ սոսկ սխալներ սպրդած են. բայց որովհետեւ Արաբացիք իրենց ծանօթ վայրերուն սովորաբար տարբեր անուններ կու տային, այս պատճառաւ շատ դժուարին է զանոնք բուն տեղացի անուանց հետ միաբանելը։ Կոստանդին (վրն. Թեմ. 21,3) Կորոն ամրոցէն զատ կը յիշատակէ նաեւ հետեւեալ քաղաքները. Տիանա, Փաւստինուպոլիս, Կիւբիստրա, Նազիանզոս, Երիւսիմա (կարդա՛ Սասիմա), Պառնասոս, Հռեգեդովրա, Մովկիսոս եւ Կորոն անուանեալ բերդը։ Դարձեալ (վասն. Վարչ. 225,23) երկու շրջանակ (Banda) կը յիշատակէ, որոնք երբեմն Կապադովկիոյ թեմին կը վերաբերէին, զորոնք յետոյ Լեւոն, իւր հայրը, Քարսիանոնի հետ միացուց. ἀπὸ δὲ τοῦ Καππαδοκῶν εἰς τὸ τοῦ Χαρσιανοῦ θέμα ταῦτα τὰ βάνδα μετετέθησαν, ἤτοι ἡ τοῦρμα Κασῆς ἐξ ὁλοκλήρου καὶ ἡ τοποτηρησία Νύσσης μετὰ τῆς Καισαρείας.

Իբն Խորդադբէհ գրուած պետութեան ստորագրութեան մէջ ծովային երկու բանակաթեմերու — Իգէականի եւ Կիբիւրէոտոնի — մասին ամենեւին յիշատակութիւն չըլլալը զարմանալի երեւոյթ է։ Յամենայն դէպս սակայն մոռցուած բան մը չէր կրնար ըլլալ։ Ը. դարու եւ Թ.ին սկիզբներն եղած կայսերք՝ գրեթէ ամէնքն ալ, ասիական բանակին աւագանւոյն կը վերաբերէին։ Հարստութեանց հիմնադիրք ու յափշտակիչք, ինչպէս՝ Լեւոն Իսաւրացին, Արտաւազդ, Լեւոն Հայ, Միքայէլ Թոթով եւ Թովմաս, ասիական բանակին բարձրագոյն անձնաւորութիւններն էին, որոնք իրենց քաջարի այրուձի գնդերովը՝ Փոքր Ասիոյ խարազան՝ Արաբացիները ետ վանած էին։ Հետեւակազօր հռոմայեցի գնդերը մեծապէս վնասուած ու տկարացած էին Հերակղեայ ատեն յերեւաց Բեդուիններու, հետեւաբար այլ եւս անզօր էին Արաբացւոց

անդուլ յարձակմանց առջեւն առնելու։ Բիւզանդեան նորակազմ հեծելազօր գնդերը (Καβαλλαρικὰ θέματα) եւ իրենց քաջ պաշտօնակալները, որոնք մեծաւ մասամբ փոքր ասիացի, հայ ու վրացի էին, Արաբեանց գրօշին դէմ պատերազմիլը յանձն կ'առնուն, զոր եւ յաջողութեամբ ի գլուխ կը հանեն։ Իսկ նաւային զօրութիւնը բոլորովին թողլիք եղած էր, որուն հետեւութեամբը ոչ միայն Կրետէ կղզին՝ Միքայէլ Թոթովի առեն սպանիացի Կորսարաց ձեռքն անցաւ, այլ եւ ոչ Սիկիլիան՝ ընդդէմ Բարսեղ Մակեդոնացւոյն սոյն կարեւոր նահանգին պաշտպանութեանը համար գործադրած դիւցազն միջոցներուն, կրցաւ իւր գոյութիւնը պահել։ Անշուշտ ծովային թեմերու այս վիճակն աչքի առջեւ ունենալով՝ զանոնք յիշատակութեան արժանի համարած պիտի չըլլայ։

ԺԸ.

Երկակողմանի պատերազմ մղելու եղանակը։

Արաբացի եւ յոյն աղբերաց՝ երկակողմանի պատերազմելու արուեստին եղանակին վրայ տուած տեղեկութիւններէն կ'իմանանք թէ, Ը. եւ Թ. դարուն Խաչի եւ Կիսալուսնի միջեւ մղուած պատերազմները պարզապէս ձիաւորաց մարտակռիւներ էին։ Կոդամայի ըսածին նայելով, Արաբացիք՝ պաշտպանողական յօրինուածութեամբ լաւ ամրացած հռոմէական պետութիւնը գրաւել փորձելու յանդգնութիւնը չունէին, սակայն ասպատակ սփռելու համար մեծամեծ պատրաստութիւններ շատ անգամ կը տեսնէին։ Կոդամա էջ 199 հետեւեալը կը գրէ. "Հիմայ մեր՝ թշնամեաց երկրին մէջ կատարած ասպատակութիւններէն մին ստորագրեմ, որպէս զի ընթերցողն անոր վրայ մեկին գաղափար ունենայ։ Սահմանաբնակ ժողովրդոց փորձառուներէն շատերուն ըսածին համաձայն,

յարձակումը՝ որ բանակի մեծ զօրութիւն կը պահանջէ, գարնանային ժամանակները կ'ըլլուի։ Այս պատրաստութիւնը Այեար (Մայիս) ամսոյն 11ին կը սկսի, երբ ձիերը գարնան դալար ճարակով լաւ ճարակած կ'ըլլան, եւ 30 օր կը տեւէ, այսինքն Այեարի մնացած օրերը եւ Հազիրանի (Յունիս) տասն օրերը։ Այս միջոցին հռոմէական երկիրներուն մէջ առատ խոտ կը գտնուի, այնպէս որ ձիերը երկրորդ գարուն կը վայելեն հոն։ Ի դարձին, 25 օր՝ որ է ըսել Հազիրանի մնացած օրերը եւ Թամմուզի (Յուլիս) հինգ օրերը, ձիերը խնամելով ու զանոնք պարարելով կ'անցընեն։ Յետոյ իրարու հետ կը միանան ամառնային պատրաստութիւններն ընելու, որ 60 օր կը տեւէ, Թամմուզի 11էն սկսելով։

Ձմերուան պատրաստութեանց մասին փորձառու անձինք կ'ըսեն թէ, կարեւոր հարկը եթէ զայն պահանջելու ըլլայ, զգուշանալու է թշնամւոյն երկիրը շատ խորամուխ ըլլալէ. բաւական է, եթէ 20 օր տեւէ արշաւանքը, չուն ու դարձն ի միասին, այնպէս որ իւրաքանչիւր զինուոր իրեն հարկաւոր եղած պաշարը իր ձիուն վրայ բեռնաւորել կարենայ։ Դարձեալ, այս պատրաստութիւնները Շուբաթ (Փետրուար) ամսոյն վերջերը ու Ադարի (Մարտ) սկիզբները սկսուելու են, ինչու որ այսատենները թշնամին — հետեւակ ու այրուձի, շատ խեղճ վիճակի մէջ կը գտնուի, մինչդեռ անդէից մեծաքանակ բազմութիւն մը հոն կը տեսնուի։ Մեր զօրքերը փութով պէտք են ետ դառնալ, որպէս զի ձիերն արօտ հանեն։„

Ասոր հետ համեմատութեան բերենք Նիկեփորոս կայսեր՝ Արաբացւոց այս պատրաստութեանց դիմաց, Յունաց բռնած գրից մասին մեզի պատմածը. "Երբ որ հոծ բազմամբոխ բանակի մը հանդերձանաց եւ չուին լուրը կ'առնունք — սա սովորաբար Աւգոստոս ամսոյն կը հանդիպի — մեծախումբ բանակներ զօրաժողով կ'ըլլան։ Վան

զի այս ամսոյն մէջ գունդագունդ գումարտակներ Եգիպտոսէ, Պաղեստինէ, Փիւնիկէէ եւ Խորին Ասորիքէ դէպ ի Կիլիկիա եւ Անտիոքայ ու Հալէպի շրջավայրերը կը համախմբուին, եւ Սեպտեմբեր ամսոյն Արաբացւոց հետ եւս միանալէն ետքը, հռոմէական պետութեան վրայ կը սկսին արշաւել։ Արդ թշնամի գումարտակներու ի մի համախմբուելու ժամանակը պէտք է սուրհանդակներ եւ Հայոց Տասնակիք¹ (յն. τασιναρίους) անուանած մարդիկը, եւ դեռ ուրիշ շատ մը վստահելի ու յաջողակ լրտեսներ ղրկել։ Վաճառականներու եւս մուտք թողլու է։ Դարձեալ բարեկամ կեղծաւորուելու է մեզի սահմանակից լերանց վրայի դղեակներուն (χάστρα) հրամանատար — էմիրներու։ Անոնց նամակ եւ պարգեւներով ծառաներ ղրկելու է։ Այսպիսի բազմաձեւ ու բազմակերպ ճարտարութեամբ շատ անգամ կարելի է թշնամւոյն ծրագիրն ու դիտաւորութիւնը, ի մի գումարուած ձիաւոր ու ոտանաւոր զօրաց համարը, զօրավարաց անունը եւ երկրին որ կողմն արշաւանք ընելու ունեցած միտքն ստոյգ իմանալ։ Արդ՝ յարձակողական բանակին ընելու շարժման վրայ ապահով տեղեկութիւն ընդունելէն ետքը, բոլոր

---

¹ τασινάκια հմմտ. 189, 2 ἀπὸ τῶν ἀποστελλομένων κατασκόπων χρὴ τὰς κινήσεις τῶν φοσσάτων αναμανθάνειν, καὶ τραπεζίτας ἐπιλέγεσθαι γενναίους καὶ ἀνδρείους οὓς οἱ Ἁρμένιοι τασιναρίους καλοῦσι καὶ ἐν τοῖς ματρικίοις ἀπογράφεσθαι, καὶ ἀρχηγοὺς αὐτοῖς ἐφιστᾶν, οἷς, πρὸς τῇ ἀνδρείᾳ, καὶ πολλὴ ἐμπειρία τῶν ὁδῶν καὶ τῶν τῆς Συρίας χωρῶν πρόσεστι κτλ. Այս՝ հայերէն բառագրոց մէջ չգտնուող անծանօթ բառը տասնորդք կամ տասնորդէք ըլլալու է. եթէ վերջինը ճիշդ է, կարելի է թերեւս նաեւ տասնակիս ընթեռնուլ, որ իմաստին շատ լաւ կը յարմարի։ Ի չգոյէ ուրիշ լաւագոյն մեկնութեան, զայս իբր լոկ ենթադրութիւն հոս յառաջ կը բերեմ։

գնդերը համաժողով գումարելով, սահմանագլխոյ կիրճերը բռնելու է։ Ցետոյ ձիաւորաց ընտիր գնդով փորձառու վաշտապետ մը, եւ կամ ուրիշ բարձրաստիճան ու ճարտար զինուորական մը՝ յառաջ քան թշնամւոյն մեր վրայ յարձակում ընելը, անոր դիմացը ղրկելու է։ Իսկ աս թշնամ-ւոյն հետոցը հետեւելով, զանոնք լաւ մը դիտէ եւ թշնամւոյն ամէն մէկ շարժմանը վրայ ընդհ. հրամանատարին միշտ տեղեկութիւն տայ։„ Շատ հետաքրքրական է նմանապէս Բարսեղ Ա. կայսեր (867—880) կառավարութեան ատեն եղած պատերազմական կարգադրութեանց ստորագրու-թիւնը, զոր գրած է Կոստ. Ծիր. (de cerim. aulae Byz. I pp. 444 եւ 445)։

Ὑπόθεσις τῶν βασιλικῶν ταξειδίων καὶ ὑπόμνησις τῶν ἀπλήκτων.

Εἰσὶ τὰ ἄπληκτα.

Πρῶτον ἄπληκτον· εἰς τὰ Μαλάγινα.

Δεύτερον· [εἰς] τὸ Δορύλειον.

Τρίτον· εἰς τὸ Καβόρκιν.

Τέταρτον· εἰς Κολώνιαν.

Πέμπτον· εἰς Καισάρειαν.

[Ἕκτον· εἰς Ἀρμενιάκους εἰς τὸν Δαζιμῶνα.] ὅ τι ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν καὶ ὁ στρατηγὸς τῶν Ὀψικίων ὀφείλει ὑπαντᾶν τῷ βασιλεῖ εἰς τὰ Μαλάγινα;

ὁ δὲ στρατηγὸς τῶν Θρᾳκησίων εἰς τὸ Δορύλειον·

ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν καὶ ὁ στρατηγὸς Σελευκείας ὀφείλουσιν ὑπαντᾶν τῷ βασιλεῖ εἰς τὸ Καβόρκιν

Ὅτε εἰ μέν ἐστι τὸ ταξείδιον εἰς Ταρσόν, τὰ λοιπὰ θέματα ὀφείλουσιν ἀποσωρεύεσθαι εἰς Καβόρκιν, οἱ δὲ πρὸς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς ὀφείλουσιν ὑπαντᾶν τῷ βασιλεῖ ὁ μὲν Καππάδοξ καὶ ὁ Χαρσιανίτης καὶ ὁ

Βουχελλάρις εἰς Κολώνιαν, ὁ δὲ Ἀρμενιάκος καὶ ὁ Παφλαγὼν καὶ ὁ Σεβαστείας εἰς Καισάρειαν.

[*Ὅτε εἰς Τεφρικήν, τὰ Ἀρμενιάκα θέματα ὀφείλουσιν ἀποσωρεύεσθαι εἰς τὸν Βαθὺν Ῥύακα*].

Այսինքն՝

Համառօտ տեսութիւն կայսերական պողոտաներու եւ ցանկ զինուորական կայաններու։

Ա. {
1. կայան՝ Մալագինա,
2. կայան՝ Դորիլէոն,
3. կայան՝ Կաբորկիոն,
4. կայան՝ Կողոնիա,
5. կայան՝ Կեսարիա։

[Բ. 6. կայան՝ Դասիմոն, Հայկական բանակաթեմին մէջ]։

Գիտնալու է որ, արքունեաց անձնապահապետն ու ասիական անձնապահաց հրամանատարը՝ կայսրը Մալակինա պիտի դիմաւորեն. իսկ Թրակեսեանին հրամանատարը՝ Դորիլէոն։ Արեւելեան բանակաթեմին եւ Սելեւկիային հրամանատարները՝ կայսրը Կապորկիոն պիտի դիմաւորեն։

Արդ եթէ չուն դէպ ի Տարսոն ըլլայ, մնացած գումարտակները Կապորկիոն պիտի համախմբուին. ընդ հակառակն, արեւելեան՝ Կապադովկիա, Քարսիանոն եւ Բուկեղարիոն բանակաթեմերու զօրավարները — Կողոնիա, իսկ Հայկական, Պափղագոնիա ու Սեբաստիա թեմերու հրամանատարքը՝ Կեսարիա կայսրը պիտի դիմաւորեն։

[Եթէ արշաւանքը դէպ ի Տեփրիկ ըլլայ, Հայադունդ գումարտակը Բաթիւս Հռիւակս պէտք է որ խմբուի։]

Աւստի եւ Կոստանդնի տուած այս տեղեկութենէն կը տեսնուի, որ կայսրն ընդդէմ Անհաւա-

տից խաչակրութիւն ըրած ատեն՝ հինգ կայանէ կ'անցնէր։

Մալազկիրտ առաջին կայանը՝ Ոպտիմատոն երկրին մէջ է։ Հոս մայրաքաղաքի ու ասիական ծիւոր Թիկնապահաց պետերը՝ կայսրը կը դիմաւորէին։ Ըստ Ռամսէյի, Ոփսիկեցւոց հրամանատարը Դորիւղէոն կայսեր հետ կը միանար։ Այս ենթադրութիւնն այն գլխէ առեալ միայն կրնայ հաւանական ըլլալ, որ Դորիւղէոն Ոփսիկիոնի կը վերաբերէր։ Սակայն Նիկիա, որ Ոփսիկեցւոց հրամանատարին նիստն էր, շատ աւելի մօտ է Մալագինայի, քան Դորիւղէոնի։ Բաց աստի կը պատշաճէր, որ բոլոր անձնապահք միեւնոյն ժամանակ կայսրը դիմաւորէին։

Երկրորդ կայանն էր Դորիւղէոն։ Կայսերական բանակը չորեքօրեայ՝ Կ. Պոլսէ սկսելով, ձիավարութենէ ետքը հոս կը հասնի. (Իբն Խորդադբէ էջ 82։) Ըստ Ռամսէյի ենթադրութեան, Թրակեսեան գումարտակին զօրավարը հոս կայսերական բանակին կը կցէր։ Չուն յառաջ կը քալէ անցնելով Ակսիւղոնէ, փռիւգական անտառազուրկ բարձրագաւառէ, կը հասնի Կապորկիոն։

Կապորկիոն կայսերական բանակին հետ կը միանայ Արեւելեան գումարտակը, որուն ճամբարը Ամորիոնի — "ԽԴ. աշտարակաց քաղաքին" մօտերը կը գտնուէր. հոս կը միանայ նաեւ Սելեւկեան գումարտակը։

Եթէ արշաւանքն ընդդէմ կիլիկեցի Արաբացւոց ըլլայ, կայսերական բանակն աւելի յառաջ կը քալէ դէպ Կողոնիա. հոն անոր կը կցին՝ Կապադովկիա, Քարսիանոն ու Բուկեղարիոն արեւելեան գումարտակները։

Ընդհակառակն պափղագոնացի, հայ ու սեբաստացի (վերջինս Բարսեղ Ա.ոյ ժամանակ Հայկականէն անջատեցաւ) գումարտակները պէտք էին Կեսարիա խմբուիլ։ Պափղագոնիոյ համար այս

արտառոց հրամանը՝ սոյն գաւառին աշխարհագրական դիրքէն կրնայ մեկնուիլ։ Լեռներով արտաքուստ ու ներքուստ շրջապատուած գաւառիս միայն արեւելեան կողմը բաց էր։ Ուստի պափղագոնեան գումարտակը դէպ Ամասիա՝ Հայոց Թեմին զօրաժողովատեղը, կը քալէ, եւ անկէ հին հռոմէական զինուորական ճամբան բռնելով Կոմանա Պոնտոսի վրայով յառաջ կը շարժի դէպ Սեբաստիա, ուր երրորդ գումարտակը (Սեբաստիա) Պափղագոնացւոց ու Հայոց հետ կը միանայ, որպէս զի միաբան միասին Կեսարիա չուեն։ Անկէ անդին կայսերական Պատմիչը կը լռէ։ Հաւանականագոյնս կայսերական բանակը Արքեղաիս-Կողոնիա դէպ Հարաւ-արեւելք, իսկ արեւելեան գունդերը Նազիանզու եւ Անդաբաղեայ ճամբով հարաւ-արեւմուտք դէպ ի Տիանա կը յառաջանան[1]։ Հոս վերջապէս բոլոր գումարտակները կը միանան, եւ կը սկսին նոյնհետայն — եթէ Արաբացիք զիրենք կանխելով հռոմէական երկրին վրայ յարձակած չեն — զինուորական գործողութիւնները կատարել։ Կայսերական բանակը Փաուստինուպոլիս, Ղուղուա

1 Արեւելեան ու Կապադովկիա Թեմերն անընդմիջական դրացի ըլլալով Հագարացւոց, անոնց դէմ մղուած պատերազմներուն մէջ ամենափորձ գումարտակներն էին, այս պատճառաւ իսկ շատ հարկաւոր, հմմտ. Niceph. Aug. de velitatione bellica praef. 185, 5 ff. Hase։ *Βάρδας ὁ μακαρίτης Καῖσαρ ἐν τοῖς γειτονοῦσι τῇ Ταρσῷ θέμασι, τῇ τε Καππαδοκίᾳ καὶ τῷ Ἀνατολικῷ στρατηγῶν, μυριάκις τὰς τῶν Ταρσέων καὶ τῶν λοιπῶν Κιλίκων δυνάμεις ἐτραυμάτισε, καὶ μέγιστα κατ' αὐτῶν ἀνεστήσατο τρόπαια.* Վարդ՝ սահմանի վրայ ձիաւորաց ցիր աստ անդ ըրած աւազակաբարոյ կռիւներուն առջեւն առաւ. այս քաջ զօրավարը, որ Նիկեփորոս կայսեր հանճարեղ գործը նոր խմբագրած ու ներածութեամբ ճոխացուցած էր, ինքզինքը համեստութեամբ երախտագէտ աշակերտ կը խոստովանի այնպիսի հմուտ ուսուցչի։

ու Պոդանդոն անցնելէն ետքը՝ կը հասնի Կիլիկիոյ Դրանց (Pylae Ciliciae), ուսկէ անդին կը տարածուի Թշնամեաց երկիրը։

Դէպ արեւելք եղած արշաւանաց մասին մեր ունեցած բոլոր ծանօթութիւնք սա՛չափս է միայն, թէ կայսերական ճամբարը Դասիմոնի ճարակաշատ արօտավայրերուն վրայ կը գտնուի, ընդմէջ Նէոկեսարիոյ ու Սեբաստիոյ։ Թէ ի՞նչ ճամբով կայս. բանակը հոն կը հասնի. դժուարին է Կաբորկիոնի վրայէն ենթադրել։ Հաւանական է որ կայսրն Անկիւրիոյ ու Տաբիոյ վրայէն առաջնորդող ուղղակի ու անքոյթ ճամբան բռնէ։ “Հայ զաւմարտակները, (այսինքն՝ Հայկական, Խաղդիա, Կողոնիա, Սեբաստիա, Թերեւս նաեւ Քարսիանոն թեմերը) Բաթիւս Հուիւակի քով կայսեր սպասելու էին, ուսկէ չուն յառաջ շարժելով կը հասնէր Տեփրիկէ։

ԺԲ.

Բանակին կազմակերպութիւնը, ըստ Իբն Խորդադբէհի։

Իբն Խորդադբէհ իւր տուած անդրին տեղեկութեանցը վրայ մասնաւոր հատուած մ՚ եւս աւելցուցած է, որուն նիւթն է՝ բիւզանդեան բանակի կազմակերպութիւնն ու զինուորական նուիրապետութիւնը, զոր de Goejeի ըրած թարգմանութենէն առնելով բառ առ բառ յառաջ կը բերեմ (էջ 84)։

Ամբողջ բանակին թիւն է 120.000 մարդ։ Պատրիկ (Baṭrīḳ) մը 10.000 հոգւոյ կը հրամայէ։ Վերջինս իւր իշխանութեանը տակ երկու ռազմապետ (Ṭurmarḫān) ունի, որոնք 5000 հոգւոյ կը հրամայեն։ Ռազմապետ մ՚իւր իշխանութեանը տակ հինգ դրունգար (Ṭrungārīn) ունի, որոնք 1000 հոգւոյ կը հրամայեն։ Դրունգարի մ՚իշխանութեանը տակ հինգ կոմս (Ḳamāsisa) կայ, իւրաքան-

չիւրին հրամանատարութիւնը 200 հոգւոյ վրայ է։ Կոմսի մը հինգ յիսնապետ (Ḳonṭarhīn) ստորակարգեալ են, որոնց իւրաքանչիւրը 40 հոգւոյ կը հրամայէ։ Յիսնապետն իւր իշխանութեանը տակ չորս տասնապետ (Dāḳarẖ) ունի, որոնց իւրաքանչիւրը 10 հոգւոյ կը հրամայէ։[1]

Հետեւեալ տախտակը (էջ 69) կը ցուցընէ իւրաքանչիւր աստիճանաւորի ենթարկեալ գնդերն ու պաշտօնակալները։ Ցանկիս միջոցաւ անմիջապէս կը տեսնուի օր. աղ. թէ, դրունգար մը իւր հրամանին տակ ունի 1 վաշտ, 5 գունդ, 25 վաշտիկ, 100 տասնաւորք եւ 1000 հասարակ զինուոր, եւ կամ նոյն է եթէ ըսեմ, դրունգար մը կը հրամայէ 5 կոմսի, 25 յիսնապետի, 100 տասնապետի եւ 1000 հասարակ զինուորի։

Պաշտօնակալներու թոշակն է՝ շատ շատ, 40 լիտր ոսկի. սակայն այս թիւն երբեմն կ'իջնայ 36ի, 24ի, 12ի, 6ի, մինչեւ իսկ՝ 1ի։

Զօրաց թոշակը տարեկան 18 եւ 22 դենարի մէջ կը խաղայ։ Սովորաբար երեք տարի անգամ մը թոշակ կ'ընդունէին։ Երբեմն ալ կը պատահի որ չորս, հինգ, վեց տարուան ծառայութեանց փոխարէն թոշակը մէկ անգամով կը վճարուի։

Զինուորական թոշակներու մասին իբն Խորդադբէի աւանդածը վեր ի վերոյ է եւ շատ թերակատար. բաղձալի էր այսպիսի կարեւոր ու հետաքրքրական նիւթի մը վրայ քիչ մ'աւելի ծանրանալ։ Մէն մի աստիճանաւորի ստացած թոշակին վրայ կ'երեւայ թէ ինքն եւս լաւ տեղեկութիւն չունէր։ Եթէ ընդունելու ալ ըլլանք ապահովապէս, թէ Պատրիկ մը 40 փունդ ոսկի կ'ըն-

---

1 Ḳontarẖ ձեւը Pentekontarchos անուան աղաւաղումն է առ Իբն Խորդադբէի։ Անունէս յայտնի է թէ ջոկատը նախնաբար 50 հոգիէ բաղկացած պիտի ըլլար, բայց յետոյ 40ի իջած, թէեւ պաշտօնակալաց հին յորջորջման ձեւն անփոփոխ մնացած է։

		Դասապետ (Տուրմարք)	Վաշտապետ (Դրունգար)	Կոմս եւ Գնդապետ (Պենտարք)	Յիսնապետ (Պենտեկոնտարք)	Տասնապետ (Դեկարք)	Հասարակ զին.
	Պատրիկի մը հրամանատարութեանը տակ կայ	2	10	50	250	1000	10.000
Դաս Տուրմա	2	Դասապետի մը հրամանատարութեանը տակ կայ	5	25	125	500	5000
Վաշտ Բանդա	10	5	Վաշտապետի մը հրամանատարութեանը տակ կայ	5	25	100	1000
Գունդ Պենտարքիա	50	25	5	Կոմսի կամ Գնդապետի մը հրամանատարութեանը տակ կայ	5	20	200
Վաշտիկ Պենտեկոնտարքիա	250	125	25	5	Յիսնապետի մը հրամանատարութեանը տակ կայ	4	40
Տասնաւորք Դեկարքիա	1000	500	100	20	4	Տասնապետի մը հրամանատարութեանը տակ կայ	10
Հասարակ զինուոր	10.000	5000	1000	200	40	10	Հասարակ զին.

դունէր, սակայն միւս կարգերը դժուարութիւն կը յարուցանեն։ Հոս կռուան մը կ'ընձեռէ մեզի "Քրիստոսասէր Լեւոն կայսեր ժամանակ նահանգային կուսակալներու (հրամանատարք) եւ սահմանաբերդերու հրամանատարաց (սահմանակոմս) ըստ օրինաց սահմանուած թոշակին աստիճանը". Εἰσὶν αἱ κατὰ τύπον ῥόγαι τῶν στρατηγῶν καὶ κλεισουραρχῶν, καθὼς ἐρογεύοντο ἐπὶ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου. Const. de cerim. II 50 էջ 696 ff.

Ըստ այսմ նահանգային կուսակալք հետեւեալ հինգ դասակարգի կը բաժնուին.

Ա. դաս՝ 40 փունդ ոսկի = 45.684 Ֆր.։

Այս կարգին կը վերաբերին՝ 1. Արեւելեան, 2. Հայկական, 3. Թրակեսեան բանակաթեմերը։

Բ. դաս՝ 30 փունդ ոսկի = 34.263 Ֆր.։

Այս կարգէն են՝ 1. Ոփսիկիոն, 2. Բուկելղարիոն, 3. Մակեդոնիա։

Գ. դաս՝ 20 փունդ ոսկի = 22.842 Ֆր.։

Ասոր կը վերաբերին՝ 1. Կապադովկիա, 2. Քարսիանոն, 3. Պափլագոնիա, 4. Թրակիա, 5. Կողոնիա։

Ասոր կը վերաբերի դարձեալ 6. Խաղդիայի զօրավարը, որ միայն 10 փունդ (= 11.421 Ֆր.,) թոշակ կ'ընդունէր, բայց նոյնչափ ալ իւր երկրին մաքսերէն (χουμέρχιον) կը ստանար։ Այս կարգին կը վերաբերի նմանապէս Միջագետաց զօրավարը, որուն միմիակ եկամուտը կամ թոշակն էր՝ իւր սահմանագաւառին մաքսերէն հաւաքուած գումարը։

Դ. դաս՝ 10 փունդ ոսկի = 11.421 Ֆր.։ Այս եկամուտն ունէին երեք փոխ-ծովակալք.

1. Կիբիւռէոտաց, 2. Սամոսի, 3. Եգէական ծովու։

Ե. դաս՝ 5 փունդ ոսկի = 5710,50 ֆր.։ Այս չնչին գումարը կ'ընդունէին անկախութեան բարձրացուած սահմանակոմսութիւնք.

1. Սեբաստիա, 2. Լիւկանդոս, 3. Սելեւկիա, 4. Լէոնտոկոմիս։

Այս որոշ կարգն ունէին ասիական ամբողջ եւ եւրոպական երկու — Մակեդոնիա եւ Թրակիա — թեմերը։ Ընդհակառակն պետութեան արեւմտեան մասին մէջ նահանգներն ինքնին իրենց կուսակալին եկամուտը կը հայթայթէին։ —

Ցարդ ըսուածներուն վրայ ամփոփ գաղափար մը տալու համար, ուսումնասիրութեանս ետեւը կը յաւելունք բանակաթեմերու համեմատական ցուցակն ու ասիացի գումարտակներու տախտակը։

Քաղաքական վարչութեան նահանգները, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ (685—695)	Նոր կազմակերպուած բանակին գումարտակները. Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ	Լեւոն Գ.ի (717–7… Լեւոն Ե.ի (813–8… եւ Միքայէլ (820–8… ժամանակ թեմերու բ… ժանումները
	Ա. Ասիական ցամաքային զօրութիւնը:	Նահանգք յայակ… Բոսպորի
Բիւթանիա, Հելլեսպոնտոս Փռիւգիա Բ.	Ա. Ոփսիկիոն բանակաթեմ:	1. ալ Օբսիկ
Բիւթանիա, Փռիւգիա Բ.		2. ալ Օփտի-Մա…
Պափղագոնիա		3. Ափլաջունիա
Հոնորիաս, Գաղատիա Ա. Փռիւգիա Բ.		4. ալ Բուկոլար
Պիսիդիա, Լիւկաոնիա Փռիւգիա Բ.	Բ. Արեւելեան բանակաթեմ	5. ան-Նաթոլուս
Ասիա, Լիւդիա, Կարիա, Փռիւգիա Ա.		6. Ցարկասիս
Կապադովկիա Բ.:		7. Կաբադոկ
Իսաւրիա		8. Սալուկիա
Հելլեսպոնտոս	Գ. Հայկական բանակաթեմ	9. ալ-Արմենիակ

…դայ փոփոխութիւնք	Լեւոն Զ. Իմաստասէրի (886–911) նոր բաժանմունքը	Կոստ. Է. Ծիրանածնի (912–959) փոփոխութիւնքը
	Θέματα τῆς 'Ανατολῆς ἤγουν τῆς 'Ασίας	
	δ *θέμα τὸ καλούμενον 'Οψίκιον*	
	ε *θέμα τὸ καλούμενον 'Οπτίματον*	
	ζ *θέμα τὸ καλούμενον Παφλαγόνων*	
	ς *θέμα τὸ καλούμενον Βουκελλαρίων*	
	α *θέμα τὸ καλούμενον 'Ανατολικόν*	
	θέμα γ *τὸ τῶν Θρακησίων*	
	ις *θέμα τὸ καλούμενον Σάμος νῆσος θέμα μικρὰ Καππαδοκία* (Const. de Them. 19, 17; 20, 1).	
	ιγ *θέμα Σελευκείας*	Սելեւկիա. Ըստ. Կոստ. Ծիր. վասն Թեմ. 36, 2 պարզապէս սահմանագաւառ մըն էր. Ռոմանոս (920–944) զայն զօրավարութեան բարձրացուց:
	θέμα β *τὸ καλούμενον 'Αρμενιακόν*	

Քաղաքական վարչութեան նահանգները, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ (685—695)	Նոր կազմակերպուած բանակին գումարտակները, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ։	Լեւոն Գ.ի (7… Լեւոն Ե.ի (8… եւ Միքայէլ (8… ժամանակ թեմե… ժամանումը…
	Ա. Ասիական ցամաքային զօրութիւնը	Նահանգք յայս… Բոսպորի
Մեծ Հայք		
Հայք Ա. Յուստինիանոս Դ. }		Արաբացւոց իշխ… թեանը տակ…
Գաղատիա Ա., Կապադովկիա Ա.,		10. Խարսիանոն
Պոլեմոնեան Պոնտոս		11. Խաղդիա Հա… կանադոյնս լոկ … սահմանակամա… (793°)
Փասիս (Լազիկէ)	696ին Արաբացւոց ձեռքը կ՚անցնի Սերգիոս Պատրկի մատնութեամբը (վրն. Թեոփ. 370, 1—3)	Փասիս անկ…
Մեծ Հայք	Կամաւ Հայոցմէ մատնուելով մինչեւ 793 Հայկական թեմին կը վերաբերի (Թէոփ. 469, 18.)	Արաբացւոց իշխ… թեանը տակ…

...տագայ փոփոխութիւնք։	Լեւոն Զ. Իմաստասէրի (886—911) նոր բաժանումները.	Կոստ. Է. Ծիրանածնի (912—959) ըրած փոփոխութիւնքը։
	Θέματα τῆς Ἀνατολῆς ἤγουν τῆς Ἀσίας	
	$\overline{\iota}$ *θέμα* Κολωνείας	
	$\overline{\iota\alpha}$ *θέμα Σεβαστείας*	
	Արաբացւոց իշխանութեանը տակ	*τὸ τοῦ Χοζάνων θέμα τὸ τοῦ Ἀσμοσάτον θέμα* Ռոմանոսի ժամանակ ստացուած։
...արսիանոն՝ Պարսից ...այ տարուած յաղ-...ութիւններէն ետքը, ...եւոն Է.ի ատեն — ...իշուշտ Եւստաթիոս ...մքէն յառաջ — զօրավարութեան ...սահմանին կը բարձ-...ունայ (վսն. Վարչ. 227)	$\overline{\eta}$ *θέμα τὸ καλούμενον Χαρσιανόι εἰς θέματος τάξιν καὶ στρατηγίδα μέχρι τοῦ νῦν ἐχρημάτισε* (de Them. 20, 6)·	
	$\overline{\eta}$ *θέμα τὸ καλούμενον Χαλδία.*	
	անկախ	
	$\overline{\vartheta}$ *θέμα Μεσοποταμία* Լեւոնէ կազմակերպուած. ինքն այս նորակազմ թեմին կը ստորակարգէ 1. *ἡ τῆς Καμάχας τοῦρμα* 2. *ἡ Κελτζινῆς τοῦρμα.*	

Քաղաքական վարչութեան նահանգները, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ (685—695)	Նոր կազմակերպուած բանակին գումարտակները, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ	Լեւոն Գ.ի (717—7… Լեւոն Ե.ի (813—8… եւ Միքայէլ (820—8… ժամանակ Թեմերու բ… ժամանումները:
	Ա. Ասիական ցամաքային զօրութիւնը	Նահանգք յայսկոյ… Բոսպորի
Յուստինիանոս Գ.		
Կապադովկիա Ա. Հայք Ա.		Աւերակ
Կիլիկիա Ա. Կիլիկիա Բ.		Արաբացւոց իշխան… թեանը տակ:
	Ծովային զօրութիւնը	Նոյն ատեն
	Զ. Կարաբիսեանք նաեւ՝	δ δρουγγάριος τ… Κιβυρραιωτῶν
	ὁ θεματικὸς στόλος. Թէոփ. շար. 55, 19.	ὁ δρουγγάριος τῆς Δ… δεκανήσου.
	Բ. Եւրոպական ցամաքային զօրութիւնը	Նահանգք յայնկո… ծովու:
		12. Թափրա (de Goej… Ṭāflā)

…տադրայ փոփոխութիւնք։	Լեւոն Զ. Իմաստասէրի (886—911) նոր բաժանումները։	Կոստ. Է. Ծիրանածնի (912—959) ըրած փոփոխութիւնները։
	Θέματα τῆς ᾿Ανατολῆς ἤγουν τῆς ᾿Ασίας	
	Աւերակ	Ռոմանոս (վրան կ'աւելցընէ Ռոմանուպոլիս եւ Հանձիթ) *ιβ̄ θέμα τὸ καλούμενον Λυκανδοῦ* Կոստանդինի ժամանակ կազմակերպուեցաւ. յառաջագոյն սահմանակոմութիւն էր (վին. Վարչ. 228. 17)
	Θέματα τῆς ᾿Ανατολῆς ἤγουν τῆς ᾿Ασίας	
	ιδ̄ θέμα τὸ καλούμενον Κιβυρραιωτῶν *ιζ̄ θέμα τὸ καλούμενον Αἰγαῖον πέλαγος* որ կը կոչուի նաեւ՝ *τὸ θέμα τῶν πλωιζομένων.* Const. de Them. 41. 11.	
	Θέματα τῆς δύσεως ἤγουν τῆς Εὐρώπης.	

Քաղաքական վարչութեան նահանգները, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ (685—695)	Նոր կազմակերպուած բանակին գումարտակները. Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ	Լեւոն Գ.ի (7… Լեւոն Ե.ի (8… եւ Միքայէլի (8… ժամանակ թեմեր… ժամանակները…
	Բ. Եւրոպական ցամաքային զօրութիւնը	Նահանգք յամ… ծովուն.
Թրակիա, Եւրոպա, Հեմիմոնտոս	Գ. Թրակեան գումարտակ	13. Թրակիա…
Մակեդոնիա Ա. եւ Բ. (Կոստանդնի յիշատակած [β—ς] թեմերը մեծաւ մասամբ Աւարներու ու Սլաւներու ձեռքն էին։)		14. Մակեդոնիա…
Հելլաս, Կրետէ		
Դիւռաքիոն		

ադրայ փոփոխութիւնք	Լեւոն Զ. Իմաստասէրի (886—911) նոր բաժանմունքը	Կոստ. Է. Ծիրանածնի (912—959) փոփոխութիւնքը
	Θέματα τῆς δύσεως ἤγουν τῆς Εὐρώπης.	
	α θέμα τὸ ὀνομαζόμενον Θρακῷον	
	β θέμα Μακεδονίας	
	γ θέμα Στρυμόνος	
	δ θέμα Θεσσαλονίκης	
իլլա. Այս թեմին աղմակերպութիւնը ամանակակից է Պե-պոննեսեան թեմին հետ։	ε θέμα Ἑλλάς	
Պեղոպոնես. Այս եմը Միքայէլ Գ.ի 42—67) ժամանակ ղմակերպուեցաւ. ա-ր տանեն տաւաչին ըգամ Պեղոպոնեսի րավար կը յիշատակուի։	ς θέμα Πελοπόννησος	
իկոպոլիս } Երկու իւռաքիոն } թեմերն ւ Բարսեղէ (867—82) ազմակերպուեցան։ ւռմայեցիք յառաջա-յն ծովեզերքն ամ-փոփուած էին. Լեւոնի ահմանագրութենէն ατύπωσις) կը տես-	η θέμα Νικόπολις ϑ θέμα Δυρράχιον	

Քաղաքական վարչութեան նահանգները, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ (685—695)	Նոր կազմակերպուած բանակին գումարտակները. Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ	Լեւոն Գ.ի (717—7… Լեւոն Ե.ի (813—8… եւ Միքայելի (820—8… ժամանակ թեմերու բ… ժամանումները
	Բ. Եւրոպական ցամաքային զօրութիւնը	Նահանգք յայնկո… ծովուն
		Հռոմայեցւոց վ… երկիրներն են, ն… յԱրեւմուտս՝ Հռոմ… Սիկիլիա, որ կղզի … է. իբն Խորդ. էջ …
	Ե. Իտալական գումարտակ	Հռոմայեցւոց գլխա… կղզիները
Վենետիկ, Իստրիա, Էմիլիա, Անոնարիա, Պիկինոն, Ուրբիկարիա-կամպանիա, Ապուլիա	ա. Վեցերորդայեան Իտալիոյ	
Սիկիլիա	բ. Պատրիկն Սիկիլիոյ	Սիկիլիա
Կալաբրիա	դքսութիւն Կալաբրիոյ	Սիկիլիոյ Պատրիկին … խանութեանք … 22 քաղաք կայ. Կո… վմն. Թեմ. Բ. 60.
	ἰστέον ὅτι ἡ Καλαβρίας στρατηγίς δουκάτον ἦν τὸ παλαιὸν τῆς στρατηγίδος Σικελίας. de admir. 225, 1.	— Գէորգ Կիպր. 57… մինչեւ 599:

…պայ փոփոխութիւնք	Լեւոն Զ. Իմաստասէրի (886—911) նոր բաժանումներ	Կոստ. Է. Ծիրանածնի (912–959) փոփոխութիւններ
	Θέματα τῆς δύσεως ἤγουν τῆς Εὐρώπης	
…ի թէ իրմէ սերունդ …յառաջ կայսերա- իշխանութիւնք …քուստ ի ներքս …ացած ու տարա- ծուած էր։	*Ἕως ὧδε ὁ μερισμὸς τῆς βασιλείας ἐγένετο τοῦ κρατοῦντος βασιλέως τὸ Βυζάντιον. τὰ δὲ ἀντίπερα, ἅπερ Ἰόνιος κόλπος, τῷ βασιλεύοντι τῆς Ῥώμης ὑπήκοα* Const. de Them. 57, 4–6.	
	ι *θέμα Σικελία*	
…ւեղ Սիկիլիան …նցընելէն ետքը …կազմակերպէ Լո- …արդիա թեմը, ա- …հես միասին նաև …*ῦρμα τὰ νησία.*	ια *θέμα λογουβαρδίας* որուն *τοῦρμαն* էր *Κεφαλληνία ἤγουν τὰ νησία.* de admin. 224, 20.	

Քաղաքական վարչութեան նահանգները, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ (685—695)	Նոր կազմակերպուած բանակին գումարտակները. Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ	Լեւոն Գ.ի (717- Լեւոն Ե.ի (813- եւ Միքայէլի (820- ժամանակ թեմերու ժամանակը
	Բ. Եւրոպական ցամաքային զօրութիւնը	*Նահանգք յայնկ ծովուն*
		Ոսկեայ կղզի Միայնակեցի կղզի գէրաա-աւ-Դահաբ բիշ ձեռագիր՝ բաա-աւ-Ոահաբ) Favignana (Ba de Meyn.) Ար կղզի՝ Ջէզիրաա-աւ- թերեւս — կ *Κοσσύρα*. Pante (Barb. de Mey
	Է. Սեպտեններք. Սարտինիա եւ Ափրիկեցի գումարտակ.	
Մաւրիտանիա Բ. այսինքն Սեպտէմ եւ Բալէարեանք	Վեցերորդապետ Ա.-փրիկիոյ	
Սարտինիա կղզի	Պատրիկ Սարդանիոյ	
Կիպրոս Յուստ. Բ.ի ժմնկ Արաբացւոց տակ էր։	Կոբրոս (Կիպրոս)	
Կրետէ	Իկրիտիշ (Կրետէ)	Արաբացւոց

փոփոխութիւնք	Լեւոն Զ. Իմաստասէրի (886—911) նոր բաժանմունքը	Կոստ. Է. Ծիրանածնի (912–959) փոփոխութիւնքը
	Θέματα τῆς δύσεως ἤγουν τῆς Εὐρώπης	
	ζ̄ *θέμα Κεφαλληνίας ἤγουν τῶν νησίων* Լեւոն Զ. է կը կազմակերպուի. (տես Թեմ. անդ, էջ 54:	
	ιε̄ *θέμα τὸ καλούμενον ἐπαρχία Κύπρος.*	

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Գոշէր. Իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25

Բ. Մէնէվիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերազարդ:) 1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—

Գ. Տաշեան Հ. Յակովբոս, Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25

Դ. Դեմետրիոս Տաձի Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85

Ե. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—

Զ. Ալպէր Տըվլէ եւ Գ. Փիւռա, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Ֆր. 1.—

Է. Մառ Նիկ., Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ոնոփրիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Ֆր. 1.25

Ը. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1

Թ. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50

Ժ. Կոնիբիր Փր. Կ., Քննութիւնք զրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25

ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զննկարիւ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50

ԺԲ. Խալաթեան Գր., Ջենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—

ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէզիկճեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.:) 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—:

ԺԴ. Գարբիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—

ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւպշման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէլման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպշման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—

ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիադոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հերձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60

ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայազէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50

ԺԸ. Տիրրեան Կ., Սեւ ծովու ռուսական եզերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—

ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Գեռլա

Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8 Երես՝ Թ+352: Փր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., "Վարդապետութիւն առաքելոց" անվաւերական կանոնաց մատեանը. Թուղթ Յակոբայ առ Կոդրատոս եւ Կանոնք Թադդէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Փր. 6.—

ԻԱ. Տոմաշէկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազօտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան: 1896: 8° Երես՝ Է+62: Փր. 1.—

ԻԲ Կարրիէր Ա., Աքգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ ԺՁ+107: Փր. 1.50

ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ուամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Փր. 4.—

ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Փր. 3.—

ԻԵ. Գէլցէր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Ցանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Փր. 1.50

ԻԶ. Մենեվիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօղուած) գրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը 1898: 8° էջ Է+123: Փր. 1.25

ԻԷ. Խալաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Փր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչու-

թեան արուեստին: (10 զնկատիւ պատկերով:)
1898: 8° ԺԱ+202 էջ: *Փր. 2.50*

ԻԹ. Դաղբաշեան Յ., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898. 8° 175 էջ:
Փր. 2.50

Լ. Մսերեան Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն: Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8° Երես՝ Ը+26: *Փր. —.50*

ԼԱ. Քօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: *Փր. 5.—*

ԼԲ. Քօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես՝ Ժ+161: *Փր. 2.50*

ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յՆղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825. (1 զնկատիւ:) 1899: 8°. Երես՝ Ը+558: *Փր. 5.—*

ԼԴ. Գազանճեան Յ., Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը: 1899: 8° Երես՝ Ը+124: *Փր. 1.—*

ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեանները Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխարհագրին տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: *Փր. —.70*

ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: *Փր. 2.50*

ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ.. Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է—Ժ. Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ագաթեոսս եւ իւր Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: *Փր. 4.50*

ԼԸ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես Ը+110: *Փր. 1.50*

ԼԹ. Վէքէր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ. Հ. Բառնաբաս Վ. Պիլէզիկճեան: 1901: 8° Երես՝ Ծ+77: Փր. 1.—

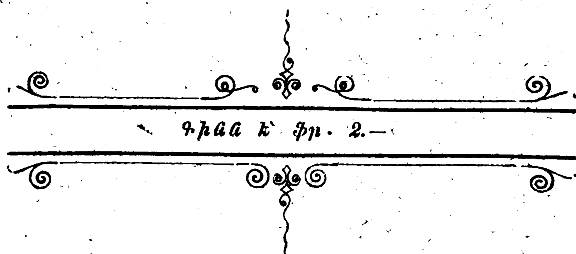
Խ. Սանտալճեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ Նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8_0 Երես՝ 262: Ֆր. 4.50

ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական դիւցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—

ԽԲ. Մէնէվիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Արդի լեզուագիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Ը+204: Ֆր. 3.—

ԽԳ. Մարկվարտ Դր. Յ., Հայ Բդեաշխք: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես 44: Ֆր. – .75

ԽԴ. Գէլցէր Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քանակաթեմերու դրութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: 8° էջ Է+83: Ֆր. 2.—

Գինն է՝ Փր. 2.—

